

د پېل خبرې

د افغانستان په معاصر تاریخ کې نولسمه او شلمه پېړۍ ډېرې پیچلې او متحولې پېړۍ دي، چې له یوې خوا په کې سیاسي تحولات رامنځ ته شوي دي او له بلې خوا په کلتوري او اقتصادي برخه کې هم د پام وړ تحولات لري. په دې پېړیو کې افغانستان د انگریزي بنکیلاک له خوا د دریو جگړو او یرغلونو سره مخامخ شوی دی، او له نیکه مرغه د تاریخ پانې گواهي ورکوي چې افغان ملت یې په وړاندې ښه په میرانه مقابله کړې او په نظامي ډگر کې یې یرغلگرو ته ثابته کړې چې افغان ملت هیڅکله د چا تر غلامۍ لاندې نه شي راتلی.

که ددې دورې سیاسي اړخ ته وگورو؛ نو یو ټکی زیات څرگندیږي او هغه دا چې دا ملت او ددې ملت رهبران په نظامي ډگر کې بریالي وو، خو بیا برعکس په سیاسي ډگر کې د دښمنانو په وړاندې له بشپړې ماتې سره مخامخ شوي دي چې یاده موضوع یوه تاریخي پوښتنه راولاړوي او هغه دا چې ولې له بریالیتوب سره سره افغانان له ماتې سره مخامخ کیدل؟ او ولې د دښمنانو ناروا غوښتنې او شرایط پر افغانانو منل کیدل؟

دې پوښتنې ته ډېر ځوابونه شته او هر څوک کولای شي چې ډېر په ساده ډول ځواب ورکړي؛ خو هغه چې د تاریخ له مستندو پاڼو څرگندیږي دا دي چې د تاریخ په اوږدو کې افغانستان د وخت د هر زبرځواک تر یرغل لاندې راغلی دی او دا ځکه، چې ددې هیواد مهم جیوپولیتیک او ستراتیژیک موقعیتونو ددوی د راتلو لاره هواره کړې، او له همدې لارې ورته د نورو هیوادونو نیول او محاصره کول ډېر اسان تمام شوي دي. همدې حالت افغانان له بنکیلاکگرو سره جگړو ته هڅولي او افغانان د سیاسي اړ سیمو پر رتبه نو وکړې ډگر پام نشي دی، چې خوا خپل منځي اختلافات او د قدرت په پراختیا سره سینه چې تل یې ددې خاورې د واکمنانو د ژوند برخه جوړه کړې، دې ته لاره هواره کړې چې واکمنان د پردیو تر اغیزې لاندې راشي، د خپل قدرت د ډېروالي لپاره د پردیو لمنې ته وروغورځیږي او بیا اړ شي چې د هغوی په اشارو تگ وکړي. دا او دې ته ورته نور لاملونه ددې سبب شوي چې دلته روان سیاسي، اقتصادي او ټولنیز جریانونه له خنډ او ځنډ سره مخامخ شي او افغاني ټولنه له سیاسي، اقتصادي او ټولنیزو پرمختگونو څخه وروسته پاتې شي، د بیلگې په ډول په نولسمې او شلمې پېړیو کې افغانستان د هند د ساتلو او د هند د نیولو پر سر د روس او انگریز په لویه لوبه (Great Game) کې راگیر شو. په دې لوبه

کې دا هیواد له ډېرو فشارونو، يرغلونو او حتی له سیاسي، اقتصادي او کلتوري انزوا سره مخامخ شو او د تل په خبر له هر اړخه د زمانې له کاروان څخه وروسته پاتې شو.

له دې حالت څخه د ژغورنې یوازینی لاره داوه چې افغانستان ځواکمن اداري، سیاسي، اقتصادي او کلتوري بنسټونه ولري، ترڅو د پورتنیو ناخوالو مخه ونیول شي او خپلواکي تضمین شي؛ مگر له یوې خوا وروسته پاتې ټولنه، خپل منځي اختلافاتو خپلي رهبران او له بلې خوا د گاونډیانو هر ډول فشارونه هغه ستر خنډونه وو چې دا لاره له ننګونو سره مخامخ شي؛ خو ددې سره سره بیا هم یو څوک و چې دا هڅې یې په لاره واچولې او د لومړي ځل لپاره یې د عصري اداري او سیاسي سیستمونو د ایجاد لپاره بنسټونه کېښودل. نوموړی واکمن امیر شیرعلي خان و، چې د لومړي ځل لپاره یې په دې لاره کې د عمل میدان ته راودانگل. هغه له کوچنیوالي د افغانستان د آبادۍ او پرمختګ سره ځانګړې مینه درلوده، دا چې په لومړي ځل واکمنۍ کې دې هیلې ته ونه رسید، خو د واکمنۍ په دوهمه دوره کې یې په مهمو اصلاحاتو پېل وکړ او یو شمېر سیاسي بنسټونه یې کېښودل او په دې اړه یې د سیدجمال الدین افغاني لارښوونې او ریفورمونه د عملي سیاست تګلاره وګورځوله او په دې لاره کې نوموړی له څو بعدي سیاسي ستونزو سره لاس او ګریوان هم شو او هغه په دې پوهیده چې له دې ستونزو څخه د خلاصون یوازینی لاره داده چې په خپلو پښو ولاړ افغانستان ولري؛ خو د یو لړ زیاتو لاملونو له مخې نوموړي ونه شوای کولای چې په بشپړ ډول خپلې پېل کړې هڅې تر منزل ورسوي؛ خو په دې لاره کې یې یو څه پرېښودل او بالاخره له برتانوي هند څخه د انګریزانو په دوهم په یرغل سره دده واکمني پای ته ورسیده.

(افغانستان په سیاسي سیستم کې د امیر شیرعلي خان ونډه) تر سرلیک لاندې دا څېړنه همدغه مسایلو ته ځانګړې شوې ده. کله مې چې د پوهنپلارۍ علمي رتبې ته موضوع ټاکله، په ذهن کې مې همداسې یو څه راګرځیدل چې پرې څېړنه وکړم او همداره، چې د تاریخ جغرافیې د څانګې د استادانو او د خپل لارښود استاد پوهاند محمدرسل باوري سره له مشورو وروسته مو دا عنوان د څېړنې لپاره غوره کړ. الحمدلله دادی تر ډېرو هڅو او د لارښود استاد محترم پوهاند باوري صاحب تر علمي لارښوونو او نیکو مشورو وروسته دا څېړنه ستاسو په وړاندې ده. زه له خپل لارښود استاد څخه ډېره درنه علمي مننه کوم چې زما د لارښوونې دا درنه دنده یې په غاړه واخیسته او خپلې هڅې یې له ما څخه ونه سپمولې. همدا ډول د ټولنیزو علومو پوهنځی د تاریخ جغرافیې څانګې ټولو استادانو او په ځانګړي ډول له محترم استاد پوهندوی زرولي صدیقي

څخه مننه كوم چې هر ځل يې راسره ددې څيړنې په بشپړ کولو کې مرسته کړې او خپلې نيکې علمي مشورې يې راسره شريکې کړي دي.

پوهيالی سيف الله غروال

ټولنيزو علومو پوهنځي

د تاريخ جغرافيه څانگې استاد

لنډيز

د افغانستان د نوي سياسي سيستم په ايجاد کې د اميرشیرعلي خان ونډه، تر عنوان لاندې دا څېړنه چې په څلورو فصلونو مشتمله ده، یو لړ اصلي او فرعي عناوین لري، اصلي موضوع یې د امیر شیرعلي خان د حکومت په دوهمه دوره کې د نوي سياسي سيستم په ايجاد، اصلاحاتو او ريفورمونو څرخيږي.

په دې اثر کې لومړی هغو پېښو ته پام اړول شوی چې د امیر شیرعلي خان د واکمنۍ په دویم ځل پېښې شوې دي. ددې دورې په لومړیو کې هڅه شوې چې داخلي گډوډي له منځه لاړه شي او په هیواد کې سراسري امنیت قایم شي. په سياسي برخه کې له برتانوي هند سره د دوه اړخیزو اړیکو په اساس د ښه گاونډیتوب د اړیکو جوړول وو، چې ددې موخې لپاره د دواړو هیوادونو په سطحه مهم کنفرانسونه جوړ شول، چې د افغانستان له خوا په کې بشپړ استازیتوب وشو او د هیواد د سياسي خپلواکۍ په منظور په تیرو او نوو کېدونکو تړونونو کې د دوه اړخیز تعادل په نظر کې نیولو لپاره له برتانوي هند سره پراخې مذاکرې وشوې، خو افغانستان له دې کنفرانسونو څخه هیڅ مثبت پایله ترلاسه نه کړه او افغانستان هم هیڅ کوم نوی تړون له برتانوي هند سره لاسلیک نه کړ او ورځ تر بلې د دواړو هیوادونو ترمنځ سياسي اړیکې د بحران په لور روانې شوې تر هغه چې خبره تر دې ځایه ورسیده چې انگریزانو پر افغانستان دوهم پوځي تیری وکړ او د امیر شیرعلي خان واکمنۍ ته یې د پای ټکی کېښود.

ددې اثر تر ټولو مهمه موضوع د امیر شیرعلي خان د حکومت په دوهمه دوره کې د مساعدو فرصتونو له مخې په اصلاحي چارو کار پېل کیدل دي. په عصري پرنسپونو ولاړې ادارې، عصري ښوونې روزنې، مطبوعاتو، د اردو روزلو او مجهز کولو ته جدې پاملرنه وشوه او په دې برخه کې یې له داخلي او خارجي فني کسانو څخه کار واخیست. په پای کې هغو عواملو ته اشاره شوې ده چې د امیر شیرعلي خان د نوي مدنیت هڅې یې زیانمنې کړې.

د څېړنې دا لیکل شوې موضوع په مناقشې، پایلې، وړاندیزونو او د منابعو په معرفي او پیژندنې پای ته رسیدلې ده.

لړلیک

منځ

عنوان

1.....	د پېل خبرې
4.....	لنډيز
6.....	سريزه
9.....	د مسئلې يا پرابلم وړاندې کول
9.....	د څېړنې موخې
10.....	د څېړنې پوښتنې
11.....	د اثارو کتنه
12.....	د څېړنې تگلاره يا ميتود
13.....	لومړۍ څپرکۍ
13.....	د افغانستان معاصر تاريخ ته لنډه کتنه
16.....	د سدوزايانو د واکمنۍ دوره
23.....	د محمدزيانو د واکمنۍ دوره
32.....	دوهم څپرکۍ
32.....	د اميرشیرعلي خان د حکومت دوهمه دوره
33.....	د امبالې کنفرانس او د هغه پايلې
37.....	د سرحدې ستونزو د حل په اړه د اميرشیرعلي خان هڅې
39.....	د سملې کنفرانس او د هغه پايلې
41.....	د پېښور مذاکرات
45.....	د اميرشیرعلي خان دربار ته د روسيې استازي راتگ
51.....	درېم څپرکۍ
51.....	د اميرشیرعلي خان د واکمنۍ په دوهمه دوره کې د افغانستان د نوي سياسي سيستم د ايجاد لاملونه
58.....	اداره او سياسي تشکيلات

67.....	د عصري اردو تشكيل
73.....	عصري ښوونه او روزنه
79.....	د عصري مطبوعاتو رامنځ ته كول
87.....	معماري، صنعت او سوداگري
89.....	څلورم څپرکی
89.....	هغه لاملونه چې د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې
90.....	ددې دورې دوامداره نه پاتې کيدل
92.....	له تزاري روسيې سره تمايل
94.....	کورنۍ ستونزې
97.....	موندنې
98.....	مناقشه
102.....	پايله
105.....	وړاندیزونه
106.....	ماخذونه
110.....	لومړۍ نښلونه (ضمیمه)
112.....	دوهمه نښلونه (ضمیمه)
114.....	دریمه نښلونه (ضمیمه)

سريزه

کيدای شي چې د تاريخ علم هغه خزانه وگڼل شي چې د بشري ټولنې مادي او معنوي ارزښتونه په کې ساتل کيږي او بيا يې راتلونکو ټولنو ته بيانوي. ټولنه نه يوازې دا چې ددې پوهې په ساتلو کې بايد خپله دنده ترسره کړي؛ بلکه د پرمختګ لپاره يې هم خپلې هڅې جاري وساتي او دې پروسې ته دوام ورکړي او راتلونکو ټولنو ته يې د ارزښتمن ميراث په توګه پرېږدي. ددې لپاره چې د يوې ټولنې دا پانګه وساتل شي نو د تاريخ لوستلو ته اړتيا ده او دا اړتيا هغه وخت پوره کيدای شي چې د ټولنې ريښتينې تاريخ ليکونکي د تاريخ د منل شوو معيارونو او اصولو پر بنسټ په پوره صداقت، ايماندارۍ، د وطني مينې او احساس له مخې تاريخي پېښې ثبت او وليکي.

زموږ د هيواد افغانستان او ددې ملت د تاريخ په پراخه لمن کې داسې ډېرې مرحلې شته چې د مادي او معنوي ارزښتونو پراخې خزانې لري چې له برکته يې دې ټولنې پايښت موندلی دی. دا ځکه چې د وخت هرې ټولنې ددې خزانې په ساتلو کې خپله ونډه اخيستي ده.

په دې ليکنه کې هڅه شوې ده چې د افغانستان معاصر تاريخ په ځانګړي ډول د امير شيرعلي خان د واکمنۍ دوره وپيژندل شي دا هغه دوره ده چې د ننني افغانستان ډېری ټولنيز، سياسي او اقتصادي بنسټونه په خورا لويو هڅو او تکاليفو اېښودل شوي دي. ددې دورې واکمن امير شيرعلي خان دی؛ خو وياړ او اعتبار يې يوازې نوموړي ته نه؛ بلکه هغه ټولو شخصيتونو ته رسېږي، چې له ده سره ددې کاروان ملګري وو. د ختيځ نابغه علامه سيد جمال الدين افغان او د هغه وخت وتلي افغان سياست پوه سيد نور محمد شاه هم له ده سره په دې سپيڅلې لاره کې لويه ونډه درلودله.

امير شيرعلي خان د افغانستان له هغو نومياليو پادشاهانو څخه شمېرل کيږي، چې د هيواد په آبادۍ او پرمختګ کې يې نه هيريډونکي هلې ځلې کړي دي. هغه وخت چې نوموړی لا تنکی ځوان و او له پلار سره يې په برتانوي هند کې د تبعيد شپې او ورځې تيرولې، د هند د تمدني عناصرو، اقتصادي او نظامي پرمختګونو څخه سخت اغيزمن شو او ددې هيله ورسره پيدا شوه، چې ګران هيواد يې هم يوه ورځ داسې پړاو ته ورسېږي. کله چې نوموړی د لومړي ځل لپاره د افغانستان واکمن شو، نو ددې هيلې د پوره کېدو چانس ورسره پيدا نه شو او لکه د نورو واکمنانو په څېر د قدرت پر سر له وروڼو سره په جګړو او اخو ډب لګيا شو او له څلورو کلونو

واکمنۍ وروسته له واکه گوښه او پر ځای یې رقیب ورور محمدافضل خان واکمن شو او هغه تر یوې کلنې واکمنۍ وروسته مړ او پر ځای یې بل ورور محمداعظم خان واک ته ورسید، په دې دوره کې امیر شیرعلي خان هم آرام ونه کړ او له پرلپسې سیاسي او نظامي هڅو وروسته وتوانیده، چې د دوهم ځل لپاره واک ته ورسېږي، رقیبان وروڼه او د کورنۍ مخالف کسان کمزوري او له منځه یوسي.

نوموړي په دوهمه دوره واکمنۍ کې څه ناڅه د آرام ساه واخیسته، بریتانوي هند یې واکمني په رسمیت وپېژندله او ددې فرصت یې پیدا کړ چې په هیواد کې بنسټیز اصلاحات پلي کړي. که څه هم سیدجمال الدین افغان دده په وخت کې د هیواد څخه په وتلو مجبور شو، خو بیا هم امیر د نوموړي اصلاحي وړاندیزونه هیر نه کړل او د هغه وخت د شته امکاناتو څخه په استفادې یې په هیواد کې اصلاحي پروگرامونه پېل کړل.

عصري ښوونه روزنه، عصري مطبوعات، په عصري پرنسپونو ولاړه اداره، په وسلو مجهزه او روزل شوې اردو، صنعت او عمراني چارې او نور مهم پلانونه یې د عمل میدان ته راوستل. دا چې څرنگه امیر شیرعلي خان دا پلانونه پلي کړل؟ له کومو امکاناتو یې کار واخیست؟ او په دې لاره کې له کومو ستونزو سره مخامخ شو؟ په دې څېړنه کې به وړاندې شي.

پورتنیو مطالبو ته په پام او ددې لپاره چې د امیر شیرعلي خان دورې ته ورداخل شو؛ نو د موضوع اړوند عنوانونه مو یو پر بل پسې په مسلسل ډول راخیستي دي. په لومړي فصل کې مو د افغانستان معاصر تاریخ ته کتنه کړې او ددې دورې فرعي موضوعات مو راخیستي دي، په دوهم فصل کې مو د امیر شیرعلي خان د حکومت دوهمه دوره او په دې دوره کې مهمې سیاسي، پېښې، په دریم څپرکي کې مو د امیر شیرعلي خان په دوهمه دوره کې د نوي تمدن د ایجاد لاملونه او په څلورم څپرکي کې مو هغه لاملونه بیان کړي دي، چې د امیر شیرعلي خان د نوي مدنیت هڅې یې زیانمنې کړې.

مګر بیا هم دا څېړنه ددې بسنه نه کوي، چې ددې دورې په اړوند بشپړ معلومات مینه والو ته وړاندې کړي، له همدې امله مې د موضوع په پای کې وړاندیز کړی چې محققین او څېړونکي باید ددې مهمې تاریخي دورې په باره کې خپلو علمي څېړنو ته ادامه ورکړي، ترڅو ټول تیاره او پټ اړخونه یې راڅرګند او راتلونکو نسلونو ته د غوره معلوماتو په حیث په میراث پاتې شي.

د مسئلې يا پرابلم وړاندې کول

ددې موضوع په اړه ډېر اثار موجود دي او د افغانستان تاريخ پوهانو د امير شيرعلي خان د دورې سياسي ستونزې، له گاونډيانو سره د هغه اړيکې، داخلي اختلافات او د هغه اصلاحي پروگرامونو او داسې نورو خواو ته يې په خپلو څيړنو کې ځای ورکړی دی؛ خو بايد وويل شي چې يوه کامله ټولگه او اثر په دې اړه نه دی تهيه شوی او په پراگنده ډول ځينو پوهانو او تاريخ ليکونکو د نورو موضوعاتو ترڅنگ ترې يادونه کړې ده، په ځانگړي ډول داسې نه دي شوي چې د امير شيرعلي خان اصلاحي چارې او پروگرامونه د پخوانيو واکمنيو له لاسته راوړنو سره پرتله شي. همدې مسئلې ته په پام وپتيل شوه چې دا دوره او ددې دورې د معاصر مدنيت نښې په يوه جلا او بيل اثر کې راټولې شي.

په همدې ډول ومې غوښتل چې د ټولنيزو علومو پوهنځيو او په ځانگړي ډول د تاريخ د څانگې استادان او محصلان، چې ډېری وخت له تاريخ سره نېغ په نېغه اړيکه لري له دې ليکنې څخه د درسي ممد په توگه گټه واخلي.

د څيړنې موخې

دا چې هره څيړنه د ځانگړو او مشخصو موخو په اساس تر سره کيږي نو له همدې امله مې د لاندې موخو په بنسټ خپله ليکنه ترتيب او تدوين کړه.

اصلي موخې

- ۱- د يوې ځانگړې ټولگې په توگه ددې دورې د ټولو تاريخي پېښو او حوادثو راټولونه.
- ۲- ددې مهمې موضوع د داسې اړخونو په گوته کول چې نورې څيړنې ته اړتيا لري.
- ۳- د امير شيرعلي خان د اصلاحي چارو او پروگرامونو په اړه د پوهې لاسياتيدل.
- ۴- د امير شيرعلي خان د وخت سياسي ستونزې او په افغانستان کې د گاونډيانو سياسي موخو پيژندل.

۵- د هغو لاملونو موندل چې د امير شيرعلي خان د نويو طرحو هڅې يې زيانمنې کړې.

فرعي موخې:

۱- دا چې دا موضوعات د ټولنيزو علومو د پوهنځي په بيلابيلو ټولگيو کې لوستل کېږي، له هغوي سره په دې برخه کې مرسته کول.

۲- په ټوليزه توگه د تاريخ د علم مينه والو ته يو معتبر او جامع اثر وړاندې کول.

۳- د هغو منابعو او سرچينو پيژندنه چې خپرونکو ته ددې دورې په اړه اړين معلومات ورکولای شي.

د خپرني پوښتنې

د خپرني د اصولو په اساس خپرنه له پوښتنې پېل کېږي او کله چې سوال يا پوښتنه موجوده نه وي خپرنه رامنځ ته کېدای نه شي، په دې اساس دا ليکنه د يو لړ کليدي او فرعي پوښتنو په اساس صورت نيسي .

کليدي پوښتنې

۱- د امير شيرعلي خان د واکمنۍ پرمهال د افغانستان د نوي سياسي سيستم د ايجاد لاملونه کوم دي؟

۴- هغه کوم لاملونه وو، چې د امير شيرعلي خان د نويو طرحو هڅې يې زيانمنې کړې؟

فرعي پوښتنې

۲- هغه کومه انگيزه وه، چې امير شيرعلي خان يې ريفورمونو او اصلاحاتو ته وهڅاوه؟

۳- د امير شيرعلي خان نويو طرحو او هڅو د افغانستان په ټولنه کوم اغيز وکړ؟

۲- امير شيرعلي خان د واکمنۍ په دوهمه دوره کې له کومو سياسي ستونزو سره مخامخ و؟

۳- د امير شيرعلي خان د واکمنۍ په لومړۍ او دوهمه دوره کې له گاونډيانو سره څه ډول اړيکې درلودلې؟

د اثارو کتنه

د امير شيرعلي خان د واکمنۍ او د هغه د اصلاحي پروگرامونو او د هغه وخت سياسي، ټولنيزو او اقتصادي حالاتو په اړه په زياتو ليکنو کې يادونه شوې ده لکه: افغانستان درمسير تاريخ (ميرغلام محمد غبار)، افغانستان در قرن نوزده (سيد قاسم رښتيا)، د افغانستان پر معاصر تاريخ لنډه کتنه (محمد ابراهيم عطايي)، سراج التواريخ (فيض محمد کاتب هزاره)، د افغانستان لنډ تاريخ (عبدالحی حبيبي)، افغانستان در پنج قرن اخير (مير محمد صديق فرهنگ)، تاريخ مطبوعات افغانستان (رسول رهيڼ)، د افغانستان تاريخ او خپرونې (محمد حليم تنوير)، د امير شيرعلي خان د واکمنۍ سياسي ستونزې (مستعلي نيازی)، ملی زاويه (حبيب الله رفيع)، تاريخ مختصر اطلاعات جمعي در افغانستان (محمد کاظم آهنگ)، په افغانستان کې د عصري ښوونې او روزنې پېل او پرمختيا (حبيب الله رفيع) او داسې نورې ډيرې معتبرې منابع شته چې د افغانستان د تاريخ ترڅنگ يې په معاصر تاريخ کې د امير شيرعلي خان پر دورې هم معلومات راڅرخيږي. پورته يادې شوې او دې ته ورته نورې ټولې منابع د دوهم لاس منابع دي او بايد يادونه وکړم چې ددې دورې په اړه د لومړي لاس منابع هم شته. د بېلگې په توگه لاندې کتابونه د امير شيرعلي د دورې پرمهال ليکل شوي دي: حجت قويه در ابطال عقايد وهابيه، قواعد پلتن (پښتو او دري)، قواعد رساله، تحفة العلما، وعظ نامه، مجمع البحرين (طبي اثر)، قانون نامه عسکري، الفبا، فتاوی برهنه، شهاب ثاقب او نور ... او دا چې دا شمير کتابونه په همدغه مهال چاپ شوي دي کيدای شي چې د وخت په تيريدو له منځه تللي وي او هم کيدای شي چې په ډيره اندازه سره چاپ شوی نه وي؛ نو لاس رسی هم ورته محدود دی. بيا هم د هغه مهال يو شمير آثار تر موږ رارسيدلي دي، د بېلگې په توگه د (حيات افغاني) په نوم کتاب چې محمد خان حيات ليکلی دی، يوازې يې د امير شيرعلي خان د دورې څخه وړاندې پاچاهانو د ژوند او د افغانستان د تاريخي پېښو او همدا ډول د پښتنې تېرونو پر پيژندنه، شجرو او دودونو يې خپله موضوع راټوله کړې ده او د امير شيرعلي خان د دورې پر سياسي حالاتو او د هغه د اصلاحاتو په اړه معلومات نه لري. همدا ډول يو بل مهم کتاب چې د لومړي لاس منبع په توگه ورڅخه گټه اخيستل کېږي د (د امير شيرعلي خان دربار ته د تزاري روسيې استازيتوب) تر عنوان لاندې د هغه روسي ډاکټر (جې ايل ياروسکي) د يادښتونو ټولگه ده، چې په همدغه روسي هيئت کې يې د معالج ډاکټر په توگه گډون درلود. دا ارزښتمن اثر د سويس د برن پوهنتون د جغرافيه او

انسان پیژندنې استاد ډاکټر ای، ډي، پټري له روسي څخه الماني ژبې ته، عبدالغفور بریشنا درې ژبې ته او اوس دادخان غزنیوال پښتو ژبې ته هم راژباړلی دی.

ډاکټر یاروسکي په کابل کې د ولیعهد عبدالله جان او په مزار شریف کې د امیر شیرعلي خان معالج ډاکټر پاتې شوی دی. دده په یادښتونو کې نه یوازې د هماغه مهال سیاسي حالاتو په اړه معلومات موجود دي، بلکې د امیر شیرعلي خان په دوره کې د افغانستان په اقتصادي او کلتوري حالت په اړه هم په کې ډیر څه موندلی شو.

د څیړنې تگلاره یا میتود

بې له شکه هر هغه څیړنه چې د څیړنو له ټولو میتودونو څخه په کې ګټه واخیستل شي، یوه غوره او جامع څیړنه ده؛ خو د ځینو شرایطو په اساس هر څیړونکی نشي کولای چې په خپله څیړنه کې په بشپړه ډول د څیړنو له ټولو تگلارو او میتودونو څخه کار واخلي. زما لیکنه هم دا محدودیت لري او ومې نشوای کولای چې په عین وخت کې له ټولو او یا له یو شمیر میتودونو څخه کار واخلم او د معلوماتو په راټولونه کې د تاریخ له پوهانو سره مرکې ولرم او یا هم پوښتنلیکونه وپېشم. نو باید ووايم چې زما په څیړنه کې په بشپړه ډول له کتابتونې تگلارې څخه ګټه اخیستل شوې ده، هڅه مې کړې چې له نویو او معتبرو تالیفاتو څخه معلومات راټول کړم او په لیکنه کې د تاریخ د اصولو مطابق په کروڼولوژیک او مسلسل ډول پېښې په لنډ ډول روښانه کړم.

په درنښت

پوهیالی سیف الله غروال

د تاریخ جغرافیې څانګې استاد

لومړۍ څپرکۍ

د افغانستان معاصر تاریخ ته لنډه کتنه

د شپاړسمې میلادي پېړۍ په پېل کېدو سره د افغانستان په داخل او ګاونډیو هیوادونو کې نوي سیاسي بدلونونه رامنځ ته شول. په ۱۵۰۱م کې د سلطان حسین په مړینې سره د هرات تیموري دولت د زوال په لور روان شو، په سیمه کې ځواکمن محلي ځمکه وال او تجزیه غوښتونکي راپورته او خپل منځي جګړې یې پېل کړې. په ۱۵۰۰م په ماورالنهر کې شیباني، په ۱۵۰۲م په ایران کې صفوي او په ۱۵۲۵م په هند کې د بابري یا مغلي دولتونو په نامه نوي دولتونه رامنځ ته شول. دوی د افغانستان شمال، لويديځ او ختيځ ته د تجاوز لاسونه را اوږده کړل او بالاخره افغانستان په درو برخو تجزیه شو. شیبانيان په شمالي ولایتونو، صفویان په لويديځو ولایتونو او د هند بابریان په ختيځو ولایتونو مسلط شول او دغه حالت تقریباً دوه نیمې پېړۍ دوام وکړ له دې امله دا دوره د افغانستان په تاریخ کې د تجزیې، انحطاط او د زوال دورې په نوم هم یادېږي. (۲۹: ۲۸۱)

دغو استعمارګرانو د افغانستان خاوره د خپلو رقابتونو ډګر وګرځاوه او د هیواد لوی ښارونه کله د یو او کله د بل تر واک لاندې راتلل. ددې یرغلونو په وړاندې د هیواد په بیلابیلو سیمو کې د خپلواکۍ لپاره د هیواد د میړني اولس له لوري، پرلپسې غورځنګونه ترسره کیدل. د هیواد په

شمال کې د خپلواکۍ لپاره د بیګانو له لورې پېل شوې مبارزه د شیبانیانو واکمنۍ ته خنډ
 ګرځیدلې وه. د هیواد په ختیځو سیمو کې د خوشال خټک او روښان پیر پرلپسې اتلوالو هڅو،
 مغولان ماتې ته نږدې کړي وو. (۲: ۲۴۴)

د خپل منځي اختلافاتو له امله د هیواد په ختیځ کې د قومونو د خپلواکۍ مبارزې له ناکامۍ
 سره مخامخ شوې، خو د هیواد په لویدیځ کې د میرویس نیکه په مدبرانه مشرتابه د ایراني
 صفویانو په وړاندې پاڅون وشو، میرویس نیکه د اتو کلونو په موده کې مبارز ملګري په ځان
 راغونډ کړل او د جرګو له لارې یې صفوي پاچا شاه حسین ته د کندهار د حاکم ګورګین د ظلمونو
 ګزارش ورکړ، د حجاز له علماوو نه یې د ظالم حاکم په وړاندې د پاڅون فتوی ترلاسه کړه او بیا
 یې په ۱۷۰۹م کال په یوه بریالي پاڅون کې ګورګین او دده ملګري ووژل او په کندهار کې یې خپل
 ملي ریاست اعلان کړ. دا په افغانستان کې لومړنی ملي حکومت بلل کیږي، چې د جرګو او د
 ولس د مشورو له لارې اداره کیده او د فرانسې له لوی انقلاب څخه، کوم چې په نړۍ کې د ملي
 دولتونو بنسټ اېښودونکی بلل کیږي، څه باندې اتیا کاله وړاندې رامنځ ته شو. خو د دښمن
 لاسونه د کورنۍ منځ ته راوغځیدل او میرویس نیکه مسموم کړای شو او د مړینې پر مهال یې
 خپلو اخلاقو ته وصیت وکړ چې اصفهان ونیسي او په دې توګه خپل ملي حکومت وساتي. د بابا
 له وصیت سره سم دا لویه دنده د ده زوی محمود تر سره کړه او صفوی واکمن شاه حسین صفوي اړ
 شو چې خپل تاج د محمود هوتک پر سر کېږدي او په دې سره په ۱۷۲۲م کال کې د صفویانو لړۍ
 پای ته ورسیده. د شاه محمود تر مړینې وروسته شاه اشرف هوتک د ایران د ځمکنۍ بشپړتیا د
 ساتلو لپاره له ترکانو او روسانو سره جګړې وکړې او د ایران خاوره یې وساتله؛ خو د هوتکیانو
 خپل منځي مخالفتونو، ورو ورو د دوی واکمني کمزورې کړه، تر دې چې نادر افشار وکولای
 شول په ایران کې شاه اشرف مات او په کندهار کې د هوتکو وروستنی پاچا شاه حسین هوتک په
 بندي کولو سره دا واکمني رانسکوره کړي.

لس کاله یو ځل بیا افغانستان د جگړو میدان وگرځیده او نادر افشار د افغانستان له لارې هند هم فتح کړ او هندي گورگانیان (مغولان) یې د ځان تابع کړل. (۱۹: ۴۰-۴۱)

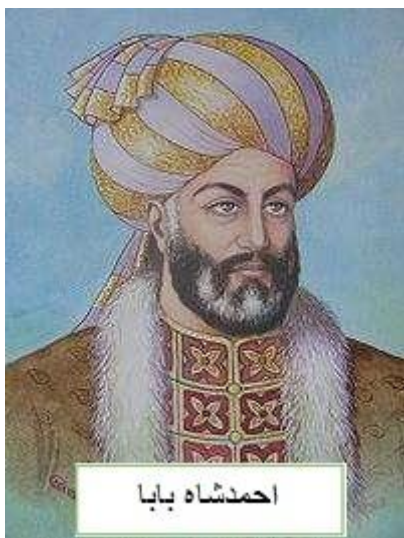
له فتوحاتو وروسته نادر بېرته ایران ته ستون شو، په ظلم او استبداد یې واکمني پیل کړه له دې امله خلک ورڅخه ناراضه شول، تر دې چې په ۱۷۴۷م کال کې د محمدخان قاجار، موسی بیګ افشار، خواجه بیګ افشار او یو شمېر نورو درباریانو له خوا ووژل شو. (۴۰: ۸۹)

د سدوزايانو د واکمنۍ دوره

که له یوې خوا نادر افغاني خپلواک دولتونه وران کړل خو له بلې خوا یې په خپل پوځ او دربار کې د احمدخان ابدالي غوندې میړه پالنه وکړه، چې د ده تر مړینې وروسته یې د یوې لویې افغاني امپراتورۍ څښتنه کېښوده.

د نادر افشار تر وژلو وروسته احمدخان ابدالي او نورمحمدخان میرافغان، د افغان او ازبکو سرتیرو په مرسته د نادر حرم د یاغي لښکرو له چور او چپاو څخه وژغوره، چې ددې خدمت په

بدل کې د نادر د حرم له خوا ورته د کوه نور مشهور الماس ډالۍ شو. ورپسې ټولو افغاني سرتیرو هرات ته مخه کړه او له هغه ځایه یې ځانونه کندهار ته ورسول، افغاني مشرانو ژر تر ژره د نادرآباد نوې کلا ته نږدې د شیرسرخ په هدیره کې ملي جرگه جوړه او تر نهو ورځو پرلپسې تودو بحثونو وروسته د غونډې یو ګډونوال پیر صابر شاه کابلي، پاچاهۍ ته د احمدخان ابدالي د ټاکلو وړاندیز وکړ او ټولو ګډونوالو د هغه دا وړاندیز په ښه شان سره ومانه او نوموړي پیر په خپله د احمدخان په پگړۍ کې د غنمو وږی کېښوده او د احمدشاه ابدالي تر عنوان لاندې له جرګې بریالی راووت.

احمدشاه ابدالي د هرات د حکمران زمان خان زوی او په خټه ابدالی سدوزی و چې په ۱۷۲۲م کال د زرغونې نومي میرمنې له نسه چې په خټه الکوزۍ وه په هرات کې وزیږید. (۱: ۲۸۰-۲۸۱) په ډاډ سره ویلي شو چې دده قومي خانۍ بنسټونه او په ځانګړي ډول د نوموړي د کورنۍ پخواني اعتبارات ددې سبب شول چې ده ته په جرګه کې بریالیتوب ورپه برخه کړي. (۲۸: ۱۴)

وروسته له دې چې احمد شاه بابا د پاچا په توګه ومنل شو، سم د لاسه یې په اړینو چارو لاس پورې کړ، د ده لومړی کار د پوځ جوړول وو، چې د لګښت لپاره یې مالي پانګه هم تر لاسه کړه او د مالیاتو هغه لویه خزانه چې له هند او پنجاب څخه د نادرافشار دربار ته روانه وه په خپل واک کې واخیسته او دا لویه ستونزه په خپل ځای کې حل شوه. نورو افغاني مشرانو هم په دې اړه له هغه سره مرستې پیل کړې او د پوځي ډلو د جوړولو لپاره یې خورا ډېرې ستونزې وګاللې، له

همدې امله د هندي مؤرخينو له وينا سره سم ، احمد شاه چې له «ستلجه» تيریده تر شاه يې د يرش زره پوځ روان و. (۳۰: ۹۷-۹۸)

په همدې وخت کې يې له خپلې منظمې اردو څخه د افغانستان د خاورې د خپلولو او د خپلې امپراتورۍ د پراختيا لپاره سمه استفاده وکړه، شمال، لويديځ او ختيځ درې خواو ته يې لښکر کښی وکړې او پراخه امپراتوري يې تشکيله کړه. نوموړي هند ته سفر وکړ او د پنجاب، کشمير، سند، ملتان، ايران، خراسان او بخارا ته يې د مختلفو موخو له پاره جگړه ايز يونونه وکړل او دا سيمې يې په خپلې امپراتورۍ پورې وتړلې. (۲۲: ۲۰)

احمد شاه بابا د خپل مرګ په مهال خپلو اولادونو ته يوه لويه او پراخه امپراتوري په ميراث پرېښوده، چې په ختيځ کې له سرهند څخه نيولې په لويديځ کې له مشهد څخه تر سبز اواره پورې او د شمال له خوا د امو له سيند څخه نيولې په جنوب کې تر عرب سمندرګي پورې واقع وه. دا حدود د اتلسمې پيړۍ په اوومه لسيزه کې د افغانستان د امپراتورۍ حدود وو؛ خو دا

ټول افغانسان نه و، بلکې احمد شاه بابا افغانستان له آباسيند څخه تر مشهد او له امو څخه تر عرب سمندرګي پورې باله، نور کشمير، پنجاب، سند او خراسان يې د افغانستان ملحقات بلل. (۲۸: ۳۷)

احمد شاه بابا د افغانانو او د خپلې غښتلې اردو په مرسته په ټول هيواد کې امنيت راوست؛ يوه مرکزي ځواکمنه اداره يې رامنځ ته کړه، په افغانستان کې يې د سياسي، اقتصادي او نظامي بنسټونو سربيره د ملي يووالي بنسټ هم رامنځ ته کړ او له ګاونډيو هيوادونو سره يې سياسي اړيکې ټينګې کړې. (۲۲: ۲۰)

احمدشاه د ژوند په وروستيو کې ناروغ شو او خپله روغتيا يې د پرلپسې جنگي سفرونو او ستونزو له امله له لاسه ورکړه او د عبدالحی حبيبي په قول چې د خوراپه (اکله) دانې د هغه په پوزه او مخ راڅرگندې شوې، چې دا يو ډول سرطاني دانې بلل کېږي. (۱۰: ۲۹۴)

د ۱۷۷۲م کال په اوړي کې دده ناروغي ډېره خطرناک حالت ته ورسیده او له کندهار څخه نهه ميله لرې د توبې غره ته چې هوايې د کندهار په پرتله پاکه او ښه وه، ولاړ. احمدشاه بابا د ۱۱۸۶هـ کال د رجب په شلمه (د ۱۷۷۳م کال دسمبر په دروېشتمه) د جمعې په شپه همدلته له نړۍ سترگې پټې کړې. (۳۶: ۴۵۴-۴۵۶)

کله چې د احمدشاه بابا ناروغي سخته شوه او د دولتي چارو د تنظيم او رهبرۍ څخه عاجز شو، نو وزيران او اميران يې راټول او د هغوی په وړاندې يې خپل دوهم زوی تیمور د ځای ناستي په توگه غوره کړ. (۳۹: ۵۳۳-۵۳۴) کله چې احمدشاه بابا وفات شو؛ نو لوی وزير شاه ولي خان له خپل نفوذ څخه په گټه اخیستنې سره خپل زوم شهزاده سلیمان د احمدشاه بابا مشر زوی ځای ناستی او پاچا اعلان کړ. په دې کار سره د دربار مشران دوه ډلې شول، چې يوه برخه د وزير ملگري او بله برخه يې مخالف شول، په دې جريان کې عبدالله خان ديوان بيگي د تیمور په طرفدارۍ ودرید. شاه ولي خان خپل زامن د بيعت لپاره غلجايي قلات او بلوچستان ته وليږل، خو سلیمان ډېر ژر په اوضاع وپوهیده پخپله يې ځان له میدان څخه وکښ او تیمور شاه يې پاچا وباله. په دې ډول شاه ولي خان يوازې پاتې شو او عبدالله ديوان بيگي، دی او د هغه دوه زامن ونيول او لاس نيولي يې د تیمور شاه مخې ته وروستل او تیمور شاه هم د فراه په سيمه کې شاه ولي خان له خپلو دوو زامنو سره په اعدام محکوم کړ چې دې پېښې ډېرې بدې پايلې له ځانه پرېښودلې او ډېر لوی خانان په ځانگړي ډول هغوی چې د شاه ولي خان ملگري وو او احمدشاه بابا تر دې مهاله په ځان راټول کړي وو پر تیمور شاه ډېر سخت بدگومانه شول او په دې ويره کې شول چې کيدای شي دوی هم د شاه ولي خان له انجام سره مخامخ شي؛ نو له همدې امله د تیمورشاه په وړاندې پټې دسيسې او توطيې پېل شوې. (۲۸: ۳۸-۳۹)

په کندهار کې میشتو لویو خانانو تر دې مهاله ځانونه په دولت کې شریک بلل او د کندهار پر چارو مسلط وو؛ خو د نوي پاچا او ددوی تر منځ ډېره بې باوري موجوده وه، نو ځکه تیمورشاه د پاچاهۍ په لومړي کال پلازمېنه له کندهار څخه کابل ته انتقال کړه، تر څو له قبيلوي قيوداتو څخه خپلواک وي او په کابل کې دا ډول وضع ډېره مناسبه وه. (۲۹: ۳۷۴)

ددې سربيره ځينې نور عوامل هم شته چې تيمورشاه يې دې ته اړ کړ چې د کندهار پر ځای کابل د هيواد د پلازمېنې په توگه غوره کړي. په لومړي سر کې نوموړي د خپل ذاتي امنيت لپاره دا کار وکړ؛ ځکه چې پر ټولو دراني خانانو يې باور له لاسه ورکړی و او ددې ويره ورسره وه چې د دوی د پلانونو او دسيسو ښکار نه شي، دوهم دا چې نوموړي د کابل ختيځي خوا قومونو څخه هم ويره درلودله او غوښتل يې چې له کابل څخه پر دوی مستقيمه څارنه ولري او دريم عامل دا و چې

نوموړی يو عياش سړی و او د کابل هوا دې ته زمينه مساعده کوله چې د کال په هر موسم کې په ځانگړي ډول په دوبي کې مستی او ميلې وکړي. (۲۸: ۳۹)

دا چې تيمورشاه په مطلق العنان ډول غوښتل واکمني وکړي او مرکزي دولت ځواکمن کړي، نو په دې لاره کې له يو شمېر جدي ستونزو سره مخامخ شو؛ خو په پای کې له ټولو بريالی راووت او خپله شل کلنه واکمني يې د داخلي او خارجي پاڅونونو په ټکولو او د پلاره ورياتي امپراتورۍ څخه په دفاع او ساتلو تيره کړه.

تيمورشاه د واکمنۍ په لومړي کال، لويو ابدالي

خانانو چې مشترکې گټې يې درلودلې او د تيمورشاه قدرت ته په رسيدو سره يې دا گټې له خطر سره مخامخ شوې وې سره يو ځای شول او په يوه خطرناکه نقشه يې لاس پورې کړ، غوښتل يې چې تيمورشاه له واکه لرې او پر ځای يې يو لاسپوڅی پاچا واک ته ورسوي. ددې کار لپاره يې د عبدالخالق سدوزي په نوم يو مشر چې د سند ماليات يې په اجاره درلودل او له دې لارې يې لوی ثروت تر لاسه کړی و غوره کړ، دوی د کندهار ښار ونيوه او عبدالخالق سدوزی يې پاچا اعلان کړ. له دوی سره د غلزيو خانان هم يو ځای شول او په ۱۷۷۴ کال يې پر کابل ۲۵ زره وسلوال وړ مارش کړل. تيمورشاه دا مهال په بلخ کې د بلخ د والي قباد خان د پاڅون په ځپلو لگيا و، که څه هم دا پاڅون مات شو خو د کندهار د نوي پاڅون په وړاندې يې د کابل څخه د دفاع لپاره کافي سرتيري په واک کې نه درلودل. په داسې يو بيړني حالت کې بيا هم تيمورشاه شخصاً د لس زره شاهي عسکرو او يوې قوي توپخاني سره د کابل او غزني تر منځ د شش گاو په سيمه کې د پاڅون کوونکو په وړاندې په مقابلې پېل وکړ. په دغه وخت کې پاينده خان بارکزی او دلاور خان

د عبدالخالق له اردو څخه بيل شول او په دې سره عبدالخالق ماتې سره مخامخ شو. له خپلو يو شمېر نيول شوو ملگرو سره يو ځای اعدام کړل شو. (۲۹: ۳۷۴)

تيمور شاه به د ژمې موسم په پيښور کې تير او په کله به چې دربار پيښور ته انتقال شو، هلته به هم د کابل او کندهار په څير حالت رامنځ ته کيده او د لويو نظامي کسانو او درباريانو له خوا به د دسيسو او طوطيو بازار په شور راتلو. د ۱۷۹۷ کال د ژمې په موسم کې چې تيمور شاه د پيښور په بالاحصار کې اوسيده، د خليل د قبيلې مشر فيض الله خان او يو بل روحاني پير ميامحمد په همکاري او د پاچا په اجازه يو لوی لښکر تشکيل کړ، چې له سکانو سره جهاد وکړي؛ خو يوه ورځ په دې پلمه چې لښکر د پاچا سلامۍ ته راغلی دی، بالاحصار ته په ننوتو سره يې پر عسکرو حمله وکړه، تيمور شاه د بالاحصار بام ته پورته شو او شاهي گارډ ته يې د حملې امر وکړ او سخته جگړه ونښته، پاڅون کوونکي مات شول، فيض الله او ميامحمد وتښتيدل؛ خو ونيول شول. فيض الله خان يې له يو شمېر ملگرو سره اعدام کړ او ميامحمد يې د درباريانو په غوښتنه معاف کړ. د دغې ډلې يو بل محرک ارسلاخان مهمند چې د شخړې په ورځ يې د خيبر لاره بنده کړې وه، په ۱۷۹۱ م کې ونيول شو او اعدام شو. (۲۸: ۴۱)

دا يوازې نه و بلکې د خراسان خلک درې ځله د نادر د لمسي شاهرخ ميرزا په وړاندې راپورته شول او تيمورشاه درې ځله د هغه ملاتړ وکړ، دريم ځل احمدخان نورزي ددې ځای بلواگر ډېر سخت وټکول. سکانو پر ملتان حمله وکړه خو تيمورشاه په ۱۷۸۱ م کال کې هغه ښار يو ځل بيا ونېوه. په ۱۷۸۶ کال په سند کې هم ميرفتح علي خان ياغي شو، خو تيمورشاه د لښکر د مشر مددخان په واسطه ددې ځای خلک وځپل شول او يو ځل بيا يې مير فتح علي خان ورته حکمران وټاکه. په ۱۷۸۸ کال کې د کشمېر والي آزاد خان سر پورته کړ، خو د تيمورشاه له خوا بېرته آرام کړل شو. د بخارا پاچاهان د سدوزيو د دولت مطيع او دوستان وو؛ ځکه نو احمدشاه بابا او تيمور شاه هم تل ددوی دوستۍ ته درناوی کاوه، خو په ۱۷۸۹ کال کې شاه مراد معصوم منعيتي مرو ونيوله، له دې کبله تيمورشاه له سل زريز پوځ سره د کندوز او آقچې له لارې ورغی او شاه مراد اړ شو چې سولې ته غاړه کېږدي او آمو يو ځل بيا د پولې په توگه ومنل شو. (۱۰: ۲۹۷)

تيمورشاه په ۱۷۹۳ م کال کې چې په پيښور کې اوسيده ناروغ شو او کابل ته راغی او د شلو کلونو پاچاهۍ وروسته په همدې کال کې وفات شو. د يوه انگرېز په قول چې کيدای شي د نوموړي مرگ به د زهرو له امله وي او ددې قول په اساس دا د دراني امپراتورۍ په تاريخ کې لومړنۍ سياسي وژنه وه چې تر سره شوه او وروسته دا کار د افغانستان په نورو سياسي

اشخاصو هم عملي شو. د تیمورشاه جسد د کابل په چهار باغ کې دفن شو او د هغه د مقبرې ودانې د زمانشاه په وخت کې جوړه شوه. (۲۹: ۳۷۶-۳۷۸)

د تیمورشاه د ۲۰ کلنې پاچاهۍ په اوږدو کې د لویو خانانو موجودیت سربیره یوې ځواکمنې مرکزي ادارې د قبیلوي رسومو ځای ونېوه. تیمورشاه مذهبي آزادي رامنځ ته کړه او په حکومتې نظام کې یې پرته له دې چې ژبه، نژاد او مذهب په نظر کې ونېسي، د متوسطې طبقې اشخاص په دندو وگمارل. د تیمورشاه په وخت کې لاسي صنعت ته وده وکړه، د علومو د زده کړې لپاره مدرسې جوړې شوې او شعر ته هم وده ورکړل شوه، ده هم شعر لیکه او په دربار کې یې ډېر شمېر شاعران او ادیبان موجود وو. www.fa.wikipedia.org/wiki/

تیمورشاه ډېرې میرمنې درلودلې ځکه یې د اولادونو شمېر هم ډېر ښودل شوی دی او ځینې منابع لیکي چې اویا لونه او زامن یې درلودل، چې د هغوی څخه ۳۴ زامن او نورې یې لونې وې، خو موږ ته یې د ۲۳ زامنو نومونه په تاریخ کې پاتې دي. د مړینې وړاندې یې یو شمېر زامن د هیواد په مختلفو ولایتونو کې د حاکمانو په توګه وگمارل. دا چې تیمورشاه په خپل ژوند د خپلو زامنو له جملې کوم ځای ناستی ونه ټاکه؛ نو ځکه دده تر مړینې وروسته د ده د زامنو ترمنځ د واک د نیولو پرسر سیالۍ پېل شوې. د تیمورشاه جنازه لا خاورو ته نه وه سپارل شوې چې د هغه زامنو د لویو سردارانو په ملتیا د یو او بل

په وړاندې دسیسې پېل کړې. د تیمورشاه د مړینې وروسته د هغه پنځم زوی زمان خان د زمان شاه په نوم پرتخت کېناست، زمان خان د کابل حکمران و او قدرت ته په رسیدلو کې یې قاضي فیض الله خان او پاینده خان ډېر لوی لاس درلود. زمان خان د فتنو د غلې کولو په منظور په کابل کې میشت وروڼه په بالاحصار کې بنديان کړل. (۲: ۳۴)

تر ټولو مشر شهزاده همایون د کندهار د حکمران چې پاچاهي یې د خپل ځان حق ګاڼه راپورته او په عملي ډول یې د مخالفت بیرغ پورته کړ. زمانشاه ددې فتنې د غلې کولو لپاره د پاینده خان تر قوماندې لاندې لښکر ولېږه او نوموړي د همایون د پوځ قوماندان مهرعلي خان مات او همایون بلوچستان ته فراري شو. (۵: ۱۷)

ورپسې د هرات حاکم محمود راپورته شو او زمانشاه اړ شو چې دا ورور هم متابعت ته اړ او هرات په مرکزي ادارې پورې وتړي، په همدې موخه یې د هرات د نیولو تکل وکړ؛ خو د دواړو ورونیو تر منځ تفاهم ترلاسه شو او هرات یې محمود ته پرېښود. (۳۴: ۳۰) همایون ورور یې د سند امیرانو په مرسته د بولان له خوا راغی او کندهار یې ونېوه. له دې امله زمانشاه د پنجاب له تصفیې تېر او په کندهار یې حمله وکړه، همایون یې ژوندی ونېوه او بیایې په دواړو سترگو وپوند کړ. (دا د افغانستان په معاصر تاریخ کې لومړنۍ سیاسي ږندونه وه چې د زمانشاه په لاس تر سره شوه او دې کار د زمانشاه دښمنان نور هم ډېر کړل چې په وروستیو کې دی هم له ورته عمل سره مخامخ او سترگې یې ږندې کړل شوې). (۱۰: ۲۹۲)

په ۱۷۹۷م کال کې د هرات حاکم، محمود بیا سر راپورته کړ؛ خو له ماتې سره مخامخ او ایران ته فراري شو. زمانشاه د هرات چارې خپل زوی شهزاده قیصر ته وسپارلې. (۱۰: ۲۹۸) په همدې ډول د بارکزیو مشر سردار پاینده محمد خان د شازمان وزیر چې تر دې مهاله له ډېر قوت څخه برخمن شوی و، خو د زمانشاه له خوا په دې تور چې له شاه محمود سره یو ځای شوی او سازش کړی له دندې گوښه او پر ځای یې رحمت الله سدوزی وزیر وټاکل شو، او وروسته دا ځواکمن سردار د یو شمېر نورو قومي مشرانو سره په دې تور اعدام شو، چې هغه غوښتل شاه زمان د قومي مشرانو په واسطه معزول او یا ووژني او پر ځای یې شاه شجاع واک ته ورسوي. د شاه زمان دغه عمل هغه ته لوی سرخوږی پیدا کړ او د پاینده خان ځواکمن مشر زوی فتح خان له شاه محمود سره یو ځای شو او دواړو د شاه زمان د حکومت د پرځولو لپاره په کار پېل وکړ. (۴۰: ۹۳)

د وخت په تیریدو حالات د زمانشاه په واک کې پاتې نه شول او د واکمنۍ په هره خوا کې بغاوتونه پېل شول، نوموړي کورنیو او بهرنیو دواړو جبهو کې ښه په میرانه مقابله وکړه، مگر زمانشاه ونه شوای کولای چې د هند له خوا د انگریز د دسیسو په بشپړ ډول مخه ونیسي. ایران او انگریز له یوې خوا د افغانستان په داخلي چارو کې لاس وهنې پېل کړې او له بلې خوا یې د افغانستان پر خلاف په خپلو کې سره تړون لاسلیک کړ او په هغه کې یوه ماده داسې وه، چې که چیرې افغانستان په هند حمله کوي نو ایران به په افغانستان حمله کوي. همدا ډول انگریزانو د وروڼو د رقابت توندولو ته لاس وغځاوه او په ایران کې یې د زمانشاه فرار شوی ورور شاه محمود او د پاینده خان زوی فتح خان وهڅول چې له زمانشاه سره وجنگيږي، هماغه و چې دوی د ایرانیانو په مالي او نظامي مرسته فراه، سیستان، تر کندهاره ونيول، زمانشاه غزني ته مقابلي لپاره ورغی، په جگړه کې مات او ورور یې شاه محمود د خپل سکني ورور همایون په بدل کې ورته سترگې ړندې کړې او انگریزانو هغه لوی رقیب چې تل یې ورڅخه ویره درلوده د خپل بل ورور په واسطه له سیاسي صحنې لرې کړ. محمود د کابل په تخت کېناست او فتح خان یې وزیر شو. هلته د زمانشاه بل ورور، شجاع له پېښور راپورته او د یو لړ جگړو په پایله کې یې شاه محمود له واکه گوښه او په خپله د شاه شجاع په نوم پاچاه شو. کورنیو جگړو همداسې دوام پیدا کړ تر هغه چې یو ځل بیا شاه محمود وکولای شول چې شاه شجاع له واکه لرې او د کابل په تخت کیني. کله چې د شاه محمود زوی شهزاده کامران په لاس د وزیر فتح خان د سترگو د ړندیدو پېښه رامنځ ته شوه، وروڼه یې راوپاریدل او یو ځل بیا د جگړو میدان گرم شو او په پایله کې واک له سدوزیانو څخه محمدزیو ته ولیږدید. (۱۹: ۴۲-۴۳)

د محمدزایانو د واکمنۍ دوره

څه وخت چې د وزیر فتح خان وروڼه وتوانیدل، چې په ۱۸۱۸م کال کې د شاه محمود حکومت له منځه یوسي، د سیاسي ستونزو او خپل منځي اختلافاتو له امله یې ونشو کولای چې یو تن پاچا او واحد مرکزي دولت تاسیس کړي، د دوی د اختلافاتو په پایله کې په یوه بالاحصار کې دوو پاچاهانو (شهزاده ایوب او سلطان علي شاه) او دوو وزیرانو (سردار محمد اعظم خان او سردار دوست محمد خان) حکومت کولو او هر وزیر هڅه کوله چې ددې پاچاهانو تر سیوري لاندې خپل قدرت ټینګ کړي. ورځ تر بلې د هیواد سیاسي بحران شدید کیده او هر ورور هڅه کوله چې پلازمېنه کابل تر، خپل کنترول لاندې ونیسي. په اخر کې وروڼه په دې سلا شول چې د زور

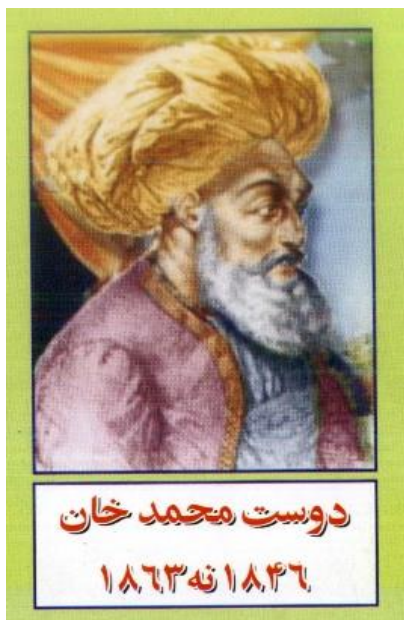
دستور له مخې، هیواد په خپلو کې سره ووېشي په دې وېش کې کندهار پردل خان، کابل سلطان محمد خان، په غزني او کوهستان باندې د دوست محمد خان واکمني ومنل شوه.

په دې وېش کې غوره برخه (کابل) سلطان محمد خان ته ورسیده، په دې وجه دوست محمد خان دا وېش د خپل ځان په حق کې بې انصافي وبلله او ددې فیصلې د ماتولو هڅې یې پېل کړې. لږه موده وروسته دوست محمد خان په کابل حمله وکړه او سلطان محمد خان یې پېښور ته وشارپه. د کابل په فتح کې ورسره دده ماما د قزلباشو مشر سردار محمد خان بیات ډېره مرسته وکړه. ورپسې یې جلال آباد هم ونیوه او خپل حاکمیت ته یې پراختیا ورکړه. که څه هم نوموړی تر نورو وروڼو کشر و، خو په سیاست، دورانديشي، زړورتیا او مستقل مزاج کې تر ټولو زیات و او همدغه د نوموړي د بريالیتوب ستر لاملونه وو.

په ۱۸۳۴م کال کې د کابل تر لاسه کولو سره دوست محمد خان یوازې د کابل د حاکم حیثیت درلود، ځکه د هیواد ډېره برخه لاهم دده د مخالفینو په لاس کې وه. خو کله چې نوموړي په کابل کې ځان پیاوړی کړ د امارت لپاره یې زمینه برابره کړه. په ۱۸۳۵م کال یې د تاج ایښودلو مراسم په ساده شکل تر سره شول او د امیر المومنین لقب یې غوره کړ. د امارت په لومړي کال یې له سکانو سره د جگړې تیاری ونیوه. خلکو ورسره د پیسو او عسکرو مرسته وکړه. نوموړي له یوې خوا د جگړې لپاره تیاری نیوه او له بلې خوا یې د ستونزو د سوله ایز حل لپاره په هند کې د انگریز استازو کپتان وید او لارډ بنتک سره تماس ونیوه، خو انگریزانو د افغان او سک دولتونو په

کورنیو چارو کې د نه مداخلې په بهانه د مرستې څخه ډډه وکړه او د انگریزانو باصلاحیته هیئت په ۱۸۳۸م کال کې کابل ته راوړسیده چې الکساندر برنس یې مشري کوله. امیر د انگریز د استازي په راتگ خوشال شو او د پېښور په راگرځولو کې یې ورڅخه د مرستې غوښتنه وکړه ، مگر مثبت ځواب یې ترلاسه نه کړ.

ورپسې په نابره توگه د ایران له لارې روسي سفير ویتکوویچ، لومړی کندهار او بیا کابل ته راوړسید او د روس د تزار له لورې یې د دوستي او د سوداگریزو اړیکو د جوړولو مکتوب راوړی و. د روسي سفير راتگ انگریزان ډېر وارخطا کړل او پریکړه یې وکړه چې د محمدزیو سره خپلې اړیکې قطع او د سدوزیو واکمني بېرته را ژوندۍ کړي. د همدې موخې لپاره یې په ۱۸۳۸م کال کې په هند کې فراري شاه شجاع سره تړون لاسلیک کړ. ددې تړون مطابق باید انگریزان له شاه شجاع سره د قدرت په نیولو کې مرسته وکړي، خو له دې کار څخه د انگریزانو ستره موخه دا وه چې تزاوي روسیې په وړاندې د هند د ساتلو لپاره دا مورچل په لاس کې ولري.

شاه شجاع په ۱۸۳۹م کال د فبروري د میاشتې په دوه وېشتمه د بولان د درې له لارې کندهار خواته روان شو، په داسې حال چې د خپل شپږ زریز لښکر برسیره (۱۹۳۵۶) تنه انگریزي پوځ یې ملتیا کوله. په همدغه کال د می میاشتې په څلورمه کندهار ته ورسید، ددې ځای سرداران وټنټیدل او د می د میاشتې په اتمه شاه شجاع په کندهار کې د دویم ځل لپاره د پاچاهۍ په تخت کېناست. (۲۴۴۲-۲۷)

په کندهار کې هم د مکناتین او شاه شجاع ترمنځ بل نوی تړون لاسلیک شو، چې د هغه په اساس د انگریزانو عسکر د یو تن سیاسي استازي سره د تل لپاره په افغانستان کې ومنل شو او هم یې ټول مصارف شاه شجاع په غاړه واخیستل. برتانوي عسکر د شاه شجاع په ملتیا د غزني له لارې او همدارنگه شهزاده تیمور او کپتان وید د خیبر له لارې په کابل حمله وکړه او د ۱۹۳۹م کال د اگست په ۹ نېټه شاه شجاع د کابل په تخت کېناست او امیر دوست محمد خان له جگړې پرته میدان پرېښود او بخارا ته یې ځان ورساوه. ظاهراً شاه شجاع د افغانستان د پاچاهۍ په تخت

کېناست؛ خو واک او اختیار ټول د مکناتن او برنس په لاس کې و. مگر د تل په خبر افغان میرني ملت د پردیو لښکر په خپل وطن کې ونه شو زغملای، د غزا اعلان یې وکړ او په هره خوا یې پر انگریز یرغلګرو لښکرو بریدونه پېل کړل. یو کال وروسته امیر دوست محمد خان هم له امو راتیر او په شمال کې یې د انگریزانو په وړاندې په مبارزې پېل وکړ، د شمال خلک ورسره یو ځای شول او دده مبارزې د بریالیتوبونو او ناکامیو سره مل وې، په ایبک کې یې له انگریزانو ماتې وخوړه، له هغه ځایه تاشقرغان ته ولاړ؛ خو په ۱۸۴۰م کال په نوامبر کې یې په ناڅاپي ډول مکناتن ته ځان تسلیم او بیا له ټولې کورنۍ سره د هند کلکتې ته تبعید شو. مگر ملي مبارزینو خپلو فعالیتونو ته زور ورکړ، ځانونه یې نور هم منسجم کړل، میر مسجدي خان او سلطان محمد نجرابي په شمال کې، عبدالله خان اڅکزي او امین الله خان لوګري د کابل په شاوخوا کې د انگریزانو په وړاندې جبهې منظمې کړې او په یووالي سره یې پر شاه شجاع او انگریزانو یرغلونه پېل کړل. سردار محمد اکبر خان د امیر دوست محمد خان زوی د غازیانو مشري په لاس کې واخیسته او په کابل کې یې پر انگریزانو د واک ساحه راتنګه کړه. په دغه اړه دوو ډلو کې په ۱۸۴۱م کال د سپتمبر په میاشت کې مکناتن د سردار محمد اکبر خان په لاس ووژل شو، ورپسې د همدغه کال د نومبر په دوهمه نېټه الکساندر برنس هم ووژل شو او له دوی وروسته شاه شجاع هم له ورته برخلیک سره مخامخ شو. انگریزان د ۱۸۴۲م کال د اپریل په ۳ له کابل څخه ووتل او د کابل او جلال آباد د لارې په اړدو کې د غازیانو له پرلپسې بریدونو سره مخامخ شول، تر څو چې له ټول پوځ څخه یې یوازې ډاکټر برایدن په زخمې حالت کې جلال آباد ته ورسید. (۱۰: ۳۰۸-۳۰۹)

په دې جګړه کې انگریزانو ته لوی مالي او ځاني تاوانونو ورسیدل، د بولان او خیبر له لارې چې کوم انگریز پوځ راغلی و او بیا چې وروسته پسې راغلل نو شمېر یې ۵۱ زره کسانو ته رسیدله او دغه پوځ (۱۲۰۰۰) کارکوونکي او (۳۰۰۰۰) باروړنکي حیوانات درلودل. په متفرقو جګړو او هغه چې د کابل او جلال آباد په لاره کې ووژل شول شمېر یې ۳۰ زره کسانو ته رسیدله، دیرش کروړه هندي روپۍ یې تاوان ولیده او تر ټولو مهمه یې داده چې په نړیواله کچه یې حیثیت ته درنه ضربه ورسیده.

د لارې اکلنډ جوړه کړې نظامي پروژه او سیاست له ناکامۍ سره مخامخ شو؛ له دې امله نوموړی د لندن له لوري برطرف او پر ځای یې لارې الن برو وټاکل شو. هغه د دوست محمد خان د بیا ځلې واک ته رسولو او په کابل کې کلابند انگریزانو او د هغوی د کورنیو د راخلاصولو لپاره زمینه مساعده کړه. (۲۸: ۶۲-۶۷)

څه وخت چې امير دوست محمد خان دوهم ځل لپار واک ته ورسيد، د افغانستان سياسي، اجتماعي او اقتصادي وضع د انگریزانو د يرغل او د غازیانو د مقاومت په وجه د پخوا څخه ډېره خرابه شوې وه. د هغه دا ځل دوره د هیواد د سياسي یووالي په موخه په هلو ځلو او جگړو تیره شوه، کله یې چې د هیواد سياسي یووالی تامین کړ او هرات یې په ۱۸۶۳م کال کې ترلاسه کړ. د هرات د نیولو څخه ۱۴ ورځې وروسته په همدې هرات ښار کې د (۷۲) کالو په عمر د ۱۸۶۳م کال د جون په نهمه وفات شو. (۲۷-۲۸: ۴۲)

که څه هم امیر دوست محمد خان د تیمور شاه په څېر ډېر زامن درلودل؛ خو د هغه برخلاف یې په خپل ژوند کې خپل ځای ناستی وټاکه، لومړی یې مشر زوی سردار غلام حیدر خان وټاکه او کله چې هغه وفات شو بیا یې سردار شیرعلي خان خپل ځای ناستی اعلان کړ. کله چې د هرات فتح اخري مرحلو ته رسیدلې وه، بیا یې هم د قومي او نظامي مشرانو په وړاندې د دوهم ځل لپاره شیرعلي خان خپل ځای ناستی اعلان کړ. (۳۱: ۴۲) امیر د ځنګدن په وخت کې د افغانستان مشرانو او په تیره بیا د خپلو زامنو ترمنځ د اتفاق وصیت کړی و، خو داسې ښکارېده چې د هغه وصیتونه هیڅا هم نه وو اوریدلي او د هغه د جنازې د مراسمو وروسته د هغه د زامنو ترمنځ چې ډېری یې د جگړو په ډګرونو کې ازمویل شوي میړونه وو، د نقاق اور بل شو. له یوې خوا د امیر دوست محمد خان په مړینې سره د سردار پاینده خان د زامنو ترمنځ خپل منځي جگړې پای ته ورسیدې؛ خو اوس دده د زامنو ترمنځ د جگړو یوه بله لړۍ پېل شوه، چې له هراړخه یې هیواد او افغان ملت ته درانه زیانونه ورسول. دا جگړې په ۱۸۸۱م کال کې د امیر عبدالرحمن خان په واک ته رسیدو سره پای ته ورسیدې.

د امیر شیرعلي خان امارت د هغه د وروڼو له خوا ونه منل شو، سردار محمد امین خان د کندهار حاکم ځان کندهار ته ورساوه او د مرکزي حکومت له متابعت څخه یې ښکاره سرغړونه پېل کړه، همدا ډول محمد افضل خان چې په ټولو وروڼو کې مشر و؛ نو واکمني او پاچاهي یې هم د خپل ځان حق ګاڼه، چې په دې مسئله کې ورسره محمد اعظم خان هم د هغه پلوي کوله. په هر صورت دا ډول مخالفتونه پېل شول او امیر شیرعلي خان خپل ځوان زوی محمد یعقوب خان په هرات کې د حاکم په توګه پرېښود او په خپله له بل ځوان زوی محمدعلي خان سره کابل ته ولاړ. او په کابل کې یې د چارو په سمون پېل وکړ. (۸: ۳۶۱)

کابل ته په رسیدو سره یې برتانوي هند ته هم د خپل امارت خبر ورکړ، تر څو د هغه امارت په رسمیت وپېژني. خو انگریزانو تر شپږو میاشتو پورې هغه ته ځواب ور نه کړ. د هغه لومړی کار د

امنیت راوستل او مرکزي ادارې پیاوړې کول وو، په همدې موخه یې زرمټ خواته لښکر ولیږه، ترڅو وکولای شي هلته خپل مخالف ورور محمد اعظم خان، چې د زرمټ حاکم و متابعت کولو ته اړ کړي، خو محمد اعظم خان له جگړې پرته میدان پرېښود او برتانوي هند ته یې پنا یوړه او په راولپنډۍ کې انگریزانو ځای ورکړ او هم یې ورته د ورځې سل کلدارې معاش وټاکه. اوس نو انگریز ته بیا یوه ښه وسیله په لاس ورغله ترڅو د همدې وسیلې په واسطه امیر شیرعلي خان تهدید کړي. محمد اعظم خان خپل ملګري هم وروغوښتل او هلته د امیر په وړاندې د فتنو بازار تود شو. په ۱۸۶۴م کال کې امیر شیرعلي خان ترکستان (بلخ) ته متوجه شو؛ ځکه د هغه ځای حاکم محمد افضل خان چې ځان یې د امارت اصلي حقدار ګاڼه، د مخالفت اعلان یې کړی و او هم یې مرکزي دولت ته مالیه نه رالېږله. د امیر شیرعلي خان او محمد افضل تر منځ جګړه وشوه، چې محمد افضل په کې ماته وخوړه، تسلیم شو او بیا د امیر شیرعلي خان له خوا بندي شو او زوی یې سردار عبدالرحمن بخارا ته وتښتیدو. (۲۸: ۹۳)

په ۱۸۶۵م کال کې د کندهار د تصفیې په موخه روان شو، ځکه د هغه ځای حاکم سردار محمد امین خان چې د امیر شیرعلي خان سکنی ورور هم و، عقیده درلوده، چې د پلار تر مړینې وروسته هر یو ورور په خپله سیمه کې پاچا شمېرل کېږي؛ نو په دې ډول یې له مرکزي ادارې څخه متابعت نه کاوه. د خپل پوځ مشر یې ځوان زوی محمدعلي خان وټاکه او جګړه د قلات په سیمه کې پېل شوه، چې په پای کې د امیر ځوان زوی او د پوځ مشر محمدعلي خان او مخالف ورور محمد امین خان دواړه ووژل شول. ددې پېښې له امله امیر دومره غمجن شو، چې ورځني کارونه یې پرېښودل او داسې کارونه به یې کول چې خلکو پرې د لیوني ګومان کاوه او کله به یې چې ولیدل، د نظامي افسرانو په منځ کې یې زوی نه شته؛ نو په سپکو او سپورو به یې پېل وکړ. د امیر دغه شان وضعیت د افسرانو د خفګان لامل شو، ځینو پوځ پرېښود او وتښتیدل، ځینې د فرصت په انتظار کې شول او ځینو هم په هند کې میشت محمد اعظم خان او په بخارا کې میشت عبدالرحمن خان ته لیکونه ورولیږل او هغوی یې د کابل نیولو ته وهڅول. په دې ډول عبدالرحمن خان له بخارا څخه بلخ ته راغی او ددې ځای صاحب منصبان ورسره یو ځای شول او د بلخ حاکم سردار فتح محمد خان څخه یې بلخ ونېوه. محمد اعظم خان هم د چترال له لارې بدخشان ته راغی او په شمال کې له خپل وراره عبدالرحمن سره یو ځای شو او یوه میاشت وروسته یې کابل هم ونېوه.

امیر شیرعلي خان په غزني کې د ډېر سخت مقاومت وروسته له ماتې سر مخامخ شو او محمد افضل خان چې د امیر شیرعلي خان په زندان کې پروت و له زندان څخه په تېښته بریالی او

ځان يې کابل ته ورساوه او هلته د محمد اعظم خان او عبدالرحمن خان له خوا ورته د کابل امارت تسليم شو او د امير محمد افضل خان په نوم واک ته ورسيد. (۸: ۳۱۶-۳۱۷)

د اميرشیرعلي خان د حکومت لومړۍ دوره په همدغه کورني او خپل منځي اړو دوړ پای ته ورسیده او نوموړي ونه شوای کولای، چې په دغه دوره کې کوم ځانگړي پروگرامونه پلي کړي. دده حکومت چې د هغه وخت يو قانوني حکومت ورته ويلای شو د انگریزانو له خوا په رسمیت ونه پیژندل شو او انگریزانو په دې بهانه چې له نوموړي سره وروڼه مخالف دي او افغانستان کې یوه واحد مرکزی اداره شتون نه لري نو د شوو تړونونو په اساس یې هغه مرستې پر هغه بندې کړې، کومې چې دده پلار امير دوست محمد خان ته یې ورکولې؛ خو په اصل کې خبره بل ځای وه، هغه دا چې اميرشیرعلي خان د امير دوست محمد خان په زامنو کې هغه شخص و، چې له انگریزانو یې ډېر بد راتلل او هغوی یې نه خوښیدل او په دې خبره انگریزان هم واقف و؛ نو ځکه انگریزانو نوې او زړې نقشبې بیا راواخیستې او د اميرشیرعلي خان په ناکامولو کې یې خپله ونډه واخیسته.

څه وخت چې امير محمد افضل خان امارت ته ورسيد نو انگریزانو په بېړه د هغه حکومت په رسمیت وپیژانده او يو استازی یې هم ورته راووليږه، حال دا چې د اميرشیرعلي خان قانوني حکومت یې په رسمیت ونه پیژانده. په دې مسئله کې یوه خبره ډېره څرگنده ده، هغه دا چې انگریزانو په لوی لاس غوښتل چې په افغانستان کې داخلي جگړه زور واخلي او دوی خپلو موخو ته ځانونه ورسوي. اميرشیرعلي خان چې دا مهال په کندهار کې و، هیواد یې په خطر کې ولید او یو ځل بیا یې د جگړې لپاره تیاري ونېوله تر څو دې حالت ته د پای ټکی

کیږدي، خو د کلات په سیمه کې د عبدالرحمن خان او محمد اعظم خان له لښکرو سره په جگړه کې له ماتې سره مخامخ شو او له هغه ځایه هرات ته ولاړ او کندهار د عبدالرحمن خان او محمد اعظم خان لاس ته ورغی.

اميرشیرعلي خان له هرات څخه بلخ خواته ولاړ او هلته يې خپل پوځونه منظم او د کابل د نيولو په موخه روان شو؛ خو د چاريکارو په نوم سيمه کې يې يو ځل بيا له عبدالرحمن څخه ماتې وخوړه او بېرته هرات ته ستون شو. (۱۳: ۲۴۷-۲۴۸)

په همدغه وخت کې چې د ۱۸۶۷م کال د اکتوبر ۱۸ نېټې سره سمون خوري امير محمد افضل خان د ورپېښې ناروغۍ له امله د څه کم يوه کال واکمنۍ وروسته وفات او د کابل د شهدای صالحين د زيارت ترڅنگ دفن شو او ځای يې ورور محمد اعظم خان ونېوه. د امير محمد افضل خان د امارت دوره ډېره لنډه وه او هيڅ داسې مهم کار چې د يادولو وړ وي د هغه په وخت کې تر سره نه شو.

وروسته له دې چې محمد اعظم خان واک ته ورسيد له عبدالرحمن خان څخه يې په دې ويره راغله، چې کيدای شي له يوې لارې به واک تر لاسه کړي. عبدالرحمن خان هغه څوک و، چې هم يې پلار امير افضل خان او هم يې همدغه کاکا محمد اعظم خان واک ته رسولی و؛ خو بيا هم نوي امير محمد اعظم خان ترينه ويره احساسوله او هڅه يې وکړه چې هغه له مرکز څخه لرې کړي او په همدې پلمه يې هغه ته امر وکړ چې د شمال د چارو د سمون لپاره شمال ته ولاړ شي. که څه هم عبدالرحمن نه غوښتل چې کابل پرېږدي؛ ځکه چې هر وخت شونې وه چې اميرشیرعلي خان په کابل

حمله ترسره کړي، خو د امير محمد اعظم خان په ډېر ټينگار بلخ ته ولاړ او هلته د شمال د چارو په سمون مصروف شو. څه وخت چې اميرشیرعلي خان د عبدالرحمن خان له مصروفيتونو خبر شو؛ نو د خپل زوی يعقوب خان په ملاتړ يې په کندهار حمله وکړه او دا چې د کندهار د ښار اوسيدونکي د امير محمد اعظم خان د زامنو له ظلمونو پوزې ته راغلي وو، ښار يې اميرشیرعلي خان ته تسليم او د امير محمد اعظم خان زامن وتښتيدل.

اميرشیرعلي خان په کندهار کې ځان منظم او د جگړې لپاره تيار او مخ په کابل يې حمله وکړه. امير محمد اعظم خان يو ځل بيا له عبدالرحمن څخه مرسته وغوښته او نوموړی يې په

خدمت کې حاضر او په گډه يې د غزني په شش گاو نومې ځای کې د اميرشيرعلي خان مخه ونېوه؛ خو د يوې سختې جگړې په ترڅ کې دواړه له ماتې سره مخامخ شول او اميرشيرعلي خان د دوو کالو ستونزو گاللو وروسته په ۱۸۶۸م کال د سپتمبر په مياشت کې کابل تر لاسه او د دوهم ځل لپاره واک ته ورسيد.

عبدالرحمن خان او امير محمد اعظم خان دواړه ايران ته ولاړل؛ خو عبدالرحمن خان د تير په څېر يو ځل بيا د جلاوطني ژوند په بخارا کې غوره وگانه او بخارا ته ولاړ؛ خو امير محمد اعظم خان په ايران کې پاتې شو، تر څو تهران ته په لاره د ورپېښې ناروغۍ له امله وفات او جنازه يې د بسطام په ښار کې خاورو ته وسپارل شوه.

د امير محمد اعظم خان د حکومت دوره هم ډېره لنډه وه، له دې امله يې ونه شوای کولای، چې د هيواد د پرمختگ لپاره کوم مهم کارونه وکړي؛ خو ويل کيږي چې د خپل پوه او عالم وزير علامه سيدجمال الدين افغان په مرسته يې د افغانستان د عصري کولو په موخه سياسي، عمراڼي، کلتوري پلانونه طرحه کړي وو، چې د هغو له جملې څخه يې د «جريده کابل» په نوم د افغانستان لومړۍ مجله له چاپه راوويسته؛ خو د وخت د کموالي له امله د اداري او سياسي تشکيلاتو په لړ کې د کومو پلانونو په پلي کولو بريالی نه شو. (۲۳: ۸۶-۸۷)

دا چې رېښتيا هم په هغه وخت کې د سيدجمال الدين په هڅو د کابل په نوم جريده راوتلي وه او که نه؟ په دويم څپرکي کې به يې په اړوند پوره معلومات وړاندې شي.

دوهم څپرکی

د امیر شیرعلي خان د حکومت دوهمه دوره

د امیر محمد اعظم خان او سردار عبدالرحمن خان په ماتې سره امیر شیرعلي خان کابل ته داخل او د ۱۸۶۸م کال د سپتمبر په اوومه نېټه د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید.

دده لومړی کار دا وه، چې انگریزانو ته یې د دوستۍ لاس ور وړاندې کړ او په کابل کې یې د انگریزانو د سفیر عطا محمد خان سدوزي په واسطه هغوی ته د خپل امارت خبر ورکړ او هم یې هیله څرگنده کړه، چې انگریز دولت به له ده سره د دوستۍ اړیکې ټینګې کړي او هم به په نظامي او اقتصادي برخو کې مرسته وکړي.

برتانوي هند چې د افغانستان وضع ارامه ولیده او په دې پوه شول چې د امیر شیرعلي خان مخالفین له پښو غورځیدلي دي؛ نو د ۱۸۶۸م کال د نومبر په دویمه نېټه یې د امیر شیرعلي خان

امارت په رسمیت وپېژانده، ۱۲۰۰۰ ټوپکه او ۲ لکه روپۍ يې ورته راولېږلې او هم يې اميرشیرعلي خان ته د هند د سفر کولو بلنه ورکړه او اميرشیرعلي خان هم د اړیکو د ټينګولو او د دوه اړخيزو همکاريو د رامنځ ته کولو په موخه په ۱۸۶۹م کال کې د هند امبالي ته سفر وکړ چې دده دا لېدنه د امبالي د کنفرانس په نوم شهرت لري. (۴۲: ۸۵)

د امبالي کنفرانس او د هغه پایلې

اميرشیرعلي خان خپل زوی شهزاده يعقوب خان د کابل په دربار کې د نايب السلطنه په توګه پرېښود او په خپله له پنځو زرو عسکرو سره د ۱۸۶۹م کال په لومړيو کې پېښور ته ولاړ. په دغه سفر کې صدر اعظم سيد نور محمد شاه، د امير کوچنی زوی شهزاده عبدالله خان، او د دربار مهم غړي لکه جنرال حسين خان، ارسلاخان، عصمت الله خان، ميرزا محمدنبي او شاغاسي شیردل خان د امير ملتيا کوله. (۲۹: ۵۹۷)

امير شیرعلي خان

په پېښور کې د انګريزانو له خوا امير ته تود هرکلی ويل شو او امير د عسکرو فرقه په پېښور کې پرېښودله او د دربار له مهمو غړو او خو سوه نفرو سره مخ په هند روان شو. د هند ګورنر لارډ مايو انګليسي مامورينو او هندي شهزاده ګانو ته امر کړی و، چې د افغانستان د امير هرکلی او ښه راغلاست په دې ډول عيار کړي، لکه څرنگه چې د دوو خپلواکو هیوادونو تر منځ تر سره کېږي، ترڅو نړۍ ته داسې څرګنده شي چې اميرشیرعلي خان په رېښتيا د يوه خپلواک هیواد حکمران دی او دا تشریفات بايد په دې کچه وي، چې د هند په

تاریخ کې ساری ونه لري. د پلان مطابق انګريز مشرانو او هندي راجګانو د افغانستان له امير څخه شاندار هرکلی وکړ. په داسې حال کې چې د هندي ټولنې عامه طبقه هم حاضره وه، امير ته د توپونو ډزې هم وشوې. (۲۲: ۲۸۵)

[امير شيرعلي خان د هند په امباله کې له وليعهد عبدالله جان او د خپلې کابينې له غړو سره]

په کنفرانس کې امير په صراحت سره وويل، چې د انگرېزانو سره ټول شوي تړونونه يو اړخيز دي او بايد چې نواقص يې رفع شي. امير د بيلگې په توگه د جمرود په لومړي تړون باندې نيوکه وکړه، چې د هغه په دريمه ماده کې راغلي وو چې امير به د انگرېزانو دوستان خپل دوستان او دښمنان به يې دښمنان بولي؛ نو زه ددې لپاره هند ته راغلی يم چې په شويو تړونونو له سره کتنه وشي او د دوه اړخيزو همکاريو او اړيکو په نظر کې نيولو سره له سره تائيد شي.

امير شيرعلي خان په حقه و؛ ځکه چې په نړيوالو تړونونو کې د تړون دواړه خواوې مساوي وجايب او حقوق لري خو دلته بل المقابل بيا انگرېز په تړون کې دانه ذکر کوي چې د افغانستان دوست به د انگرېزانو دوست او دښمن به يې د انگرېزانو دښمن وي.

همدا ډول امير نيوکه وکړه چې زما لومړۍ دوره حکومت چې يو قانوني حکومت و انگرېز په رسميت ونه پيژانده او د داخلي گډوډۍ په حالت کې مې چې له تاسو کومه مرسته وغوښته، تاسو هغه رد کړه او اوس مو چې کومې ټوپکې او پيسې رالېږلي دي بېرته يې رالېږم.

لارډ مايو وويل چې تير به هير کړو او اوس بايد د دوستانه اړيکو لپاره نوي بنسټونه کينودل شي.

امير په ځواب کې وويل که انگلستان د افغانستان دوستي په لس، شل لکه روپو او شل، ديرش زره ټوپکو گڼي چې په دې سره افغانان د بهرني دښمن دفاع وکړي؛ خو گرانه ده. افغانستان چې تر څو د هيواد پنځه کلنه ماليه ونه بخښي او د هغې پر ځای د بریتانیا د حکومت د لگښتونو پيسې

ورنه کړي نه افغانستان له چا سره جگړه کولای شي او نه هم د خپل هیواد دفاع. په دې حالت کې د بریتانیا همدومره مرسته اړینه ده او که دا مرسته د روسیې تر حرکت پورې وځنډول شي، نو بیا مو فرصت له لاسه ځي نه افغانستان او نه هم انگلستان ته گټه رسولای شي؛ ځکه د سرحدونو د ساتنې او د جگړې لپاره مخکې تیارې په کار دی.

لارډ مایو په ځواب کې وویل چې په دې اړوند به په خپل وخت خبري وکړو؛ خو اوس مهال به تاسو ته ۱۲۵ لکه روپۍ، ۱۲ زره ټوپک او ۱۲ ټوپونه درکړل شي. په همدې ډول درې تنه انگریزي استازي په هرات، کابل او کندهار کې ټاکل کېږي تر څو زات البیني معاملي اجرا کړي او هم د روسانو د چلند او د هغوی د حرکتونو په اړوند معلومات ترلاسه کړي.

دا لومړۍ ناسته وه، چې په دې خبرو پای ته ورسیده او نورې ناستې د افغانستان صدراعظم سید نور محمد شاه او د برتانوي هند د بهرنیو چارو د وزیر ستین کار ترمنځ د ډاکټر گيږي په ترجمانۍ ترسره شوې او په پای کې امیر داسې یو بشپړ وړاندېز وکړ:

۱- د انگریز دولت مرستې باید دوامدارې وي او د بهرني خطر پرمهال به د امیر له غوښتنې سره سم زیاتېږي.

۲- سلطنت دې د امیر شیرعلي خان په کورنۍ کې په رسمیت وپیژندل شي او د شهزاده عبدالله جان ولیعهد دې تائید شي، چې په راتلونکي کې د انگلستان دولت د افغانستان د واکمن په پیژندلو کې متردد نه اوسي.

۳- دوستۍ معاهده دې دوه اړخیزه وي یعنې که افغانستان د انگلستان دښمنان خپل دښمنان پیژني نو انگلستان هم باید د افغانستان دښمنان خپل دښمنان وبولي.

۴- د بهرني تجاوز د دفعې پر مهال به دواړه دولتونه په خپلو کې سره مشوره کوي، انگلستان باید چې له افغانستان سره د پیسو او وسلو مرسته وکړي، تر څو افغانان په خپله د بهرني دښمن د مخنیوي او دفاع لپاره گام پورته کړي او وار د مخه ورته تدابیر ونېسي لکه په سرحدونو کې د استحکاماتو او کلاگانو جوړول چې د انگریزانو د فني انجینرانو په مشوره به ودانېږي او د انگریزي منصبدارانو او پوځیانو مسئله به د امیر په خوښې پورې اړه لري.

داد افغانستان په معاصر سیاسي تاریخ کې لومړی ځل و چې افغانستان دولت او مشر د مذاکراتو طرحه په یوې مسوېده کې مقابل لوري ته وړاندې شوه. د امیر دا کار د معمول خلاف و؛

ځکه پخوا به د انگریزانو له خوا شرایط ټاکل کیدل او په افغاني لوري به منل کیدل. (۲۴: ۹۳-۹۴)

لارډ مایو د امیر ټولې طرحې رد کړې او امیر هم مایوس شو او د کوم تړون د لاسلیک کولو پرته خپل هیواد ته راستون شو. وروسته انگریزانو په یوه مکتوب کې امیر ته ولیکل چې انگریزان د چا په داخلي چارو کې مداخله نه کوي، خو وخت ناوخت به خپلې مرستې ونه سپموي.

انگریزانو ځکه د امیر له طرحې سره هوکړه ونه کړه، چې په دې سره په افغانستان کې د انگریزانو د هر ډول لاس وهنې لاره بندیده او د ولیعهد په توګه د عبدالله جان منل به ددې سبب شوی وای، چې د امیر په وړاندې به د سردارانو او وروڼو د توطیو مخه بنده شوې وای. په دې ډول انگریزانو هیڅکله هم نه غوښتل چې په افغانستان کې یوه ځواکمنه اداره او دایمې ثبات رامنځ ته شي. (۲۸: ۹۵)

د امبالې له کنفرانس څخه د امیر شیرعلي خان لویه هیله دا وه، چې افغانستان په نړیواله کچه له سیاسي خپلواکۍ څخه برخمن شي او د یوازیتوب (تجريد) له حالت څخه یې راوباسي؛ ځکه امیر په وروستیو کې په بشپړ ډول پوهیدلی و، چې انگریزان یې له یوې خوا په کورنیو ستونزو کې راګیروي او له بلې خوا یې د نړۍ دروازې پرمخ ورتړلي دي او غواړي په همدې ډول یې وساتي؛ مګر امیر شیرعلي خان ونه شوای کولای چې خپلې دې موخې ته ځان ورسوي؛ ځکه چې نړیواله سیاسي رسی د دوو زبر ځواکونو (انګلستان او روسیې) په لاس کې وه، چې دواړو نه غوښتل چې په سیمه کې په پښو ولاړ افغانستان وګوري. (۲۴: ۶۶)

دا چې امیر شیرعلي خان د امبالې په کنفرانس کې ونه توانیده، چې د عبدالله جان ولیعهد پر انگریزانو ومني، نو په ۱۸۷۰م کال کې یې خپل اووه کلن زوی عبدالله جان د یو لوی جشن په ترڅ کې د ځای ناستي په توګه اعلان کړ، په داسې حال کې چې امیر د یعقوب خان او ایوب خان په نومونو دوه مشران او په کار پوه زامن درلودل، مشري یې یعقوب خان و او د امیر د ځای ناستي کېدو لومړنی حقدار ګڼل کېدو. امیر دا لویه سیاسي تېروتنه د خپلې میرمنې عایشې په غوښتنه تر سره کړه، چې په هغه ډېره ګرانه وه. یعقوب خان چې دا بې انصافي ولیدله په بغاوت یې لاس پورې کړ، کندهار ته وتښتید او له هغه ځایه یې په هرات حمله وکړه او په دې ډول خبره تر لویو جګړو ورسیده؛ خو په اخر کې یعقوب خان کابل ته راغی او ځان یې پلار ته تسلیم کړ، امیر ددې پر ځای چې هغه وښيي، زندان ته یې ورته وړته واهه او پوره اووه کاله یې په زندان کې تیر کړل. (۲۸: ۹۴)

د سرحدی ستونزو د حل په اړه د امیر شیرعلي خان هڅې

د داخلي ستونزې سربیره امیر ته په بهرني سیاست کې هم یو لړ مسایل راپورته شول، چې مهم یې د سرحدونو مسایل وو. هغه مهال په منځنۍ آسیا او د افغانستان د شمالي پولو پر لور د روسانو پرمختګ هم امیر او هم انگریزان په تشوېش کې اچولي وو او امیر د امبالې په کنفرانس کې هم دې مسئلې ته په صراحت انگریزان متوجه کړي وو. انگریزانو هم د افغانستان او روسیې تر منځ د سرحدونو په ټاکلو کې خپله ګټه لیده؛ نو ژر یې مداخله وکړه او هم یې امیر شیرعلي خان وهڅاوه، چې له روسانو سره خپل سرحدونه تثبیت او معلوم کړي. (۵۵: ۲۶)

ددې مسئلې د راپورته کېدو یو بل لوی عامل دا و چې په دې سیمه کې د انگریزانو او روسانو ټکر او تصادم ویره موجوده وه، دواړو خواو د مخته تګ پالیسي غوره کړې وه او د دواړو سرحدونه یو بل ته نږدې کیدل. د بیلګې په توګه روسانو په ۱۸۶۵م کال په مرکزي آسیا کې تاشکند ونېوه او دوه کاله وروسته یې په ۱۸۶۸م کال کې یې بل لوی ښار سمرقند هم ونېوه او په مرکزي آسیا کې یې د بخارا په امارت خپل نفوذ خپور کړ. انگریزانو هم عین ګام پورته کړ سند یې ونېوه او په اباسیند یې خپل نفوذ راخپور کړ. اوس ددې ویره موجوده وه چې دا لوی زبرځواکونه به په همدغه سیمه کې سره ټکر شي. ددې وېرې له امله دواړو خواو مفاهمې سره پېل کړې، چې تر څو افغانستان د بفر او حایل په توګه عیار کړي او دواړه خواوې په هغه کې مداخله ونه کړي او په دې سره به د ټکر څخه مخنیوی وکړي. (۴۱۵: ۲۸)

انگریزانو په همدې موخه د انگلستان د بهرنیو چارو وزیر لارډ ګرینویل (Lard Granville) د روس پلازمینې سن پترزبورګ ته ولېږه او هلته یې د روسیې له بهرنیو چارو وزیر پرنس کورچکوف (prince corchokove) سره د افغانستان او تزاري روسیې د سرحد د ټاکلو پر سر خبرې پېل کړې، چې بالاخره په ۱۸۷۳م کال کې د روسیې دولت د سرحدي کرښې د ټاکلو لپاره د تیاري اعلان وکړ. د انگلیس، افغانستان او روسیې استازي د یو ګډ کمیسیون په توګه دغه سرحدي کرښه، چې له ویکتوریا (زرقول) له جهیل څخه تر خم آب پورې اوږدوالی لري، تعیین او تثبیت کړه، نوموړې سرحدي کرښه د آمو د سیند په امتداد ۱۸۰۰ کیلومتره اوږد والی لري او اوس د امیر شیرعلي خان د کرښې په نوم یادېږي. (۵۵: ۴۲)

په عین حال کې د سیستان پر سر له ایران سره اختلافات موجود وو. د سیستان سیمه د خپل لرغوني روښانه تاریخي سوابقو له مخې د افغانستان یو مهم ولایت دی. د افغانستان د معاصر

تاریخ په پېل کې د تیمور شاه تر مړینې پورې سیستم د افغانستان دولت ته باج ورکاوه؛ خو څه وخت چې په درانیانو کې دا خلی اختلافات او جگړې پېل شوې، نو سیستم به کله په هرات او کله به په کندهار پورې وتړل شو. (۷: ۳۱۰)

ایران هڅه کوله د افغانستان په داخلي چارو کې لاس وهنه وکړي او د افغانستان له داخلي اختلافاتو څخه ګټه پورته کړي او د افغانستان ځینې سیمې لاندې کړي. د بیلګې په توګه ایران تل هڅه کوله چې هرات د ایران یوه برخه وګرځوي؛ خو دې هیواد ونه شوای کولای چې خپلو هیلو ته ورسېږي، په ځانګړي ډول د ۱۸۵۷م د پاریس تړون له امله د ایران لاس په بشپړ ډول له هرات څخه قطع شو. کله چې ایران د هرات په نیولو بریالی نه شو؛ نو بیا یې د افغانستان په جنوب لويديځ کې سیستم ته لاس راوغځاوه. دا هغه مهال و چې امیر شیرعلي په داخلي اختلافاتو کې مصروف او ویې نه شوای کولای چې د سیستم مسئلې ته ځان ورسوي؛ خو کله چې امیر شیرعلي خان د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید، دې مسئلې ته یې په جدې ډول پاملرنه وکړه او په دې ډول د ایران او افغانستان تر منځ جنجال راپورته شو. څرنګه چې د ایران او انګلیس تر منځ د پاریس د تړون په اساس په داسې مسئلو کې حکمیت باید انګریزانو ته سپارل شوی وای؛ نو ایران ورته مراجعه وکړه او انګریز هم په ۱۸۷۲م کال کې سرفریډریګ ګولډسمت په نامه یو انګریز ددې کار لپاره وګماره او د افغانستان او ایران استازي یې هم وغوښتل. (۲۸: ۹۶)

د افغانستان له خوا صدراعظم سید نور محمد شاه او د ایران له خوا میرزا معصوم خان د استازو په توګه ددې مسئلې د حل لپاره په تهران کې سره کښیناستل. له ډېرو خبرو وروسته ګولډسمت خپله پریکړه وکړه او یو ځل بیا یې د افغانستان او ایران تر منځ د نفاق اور تازه کړ او سیستم یې په دوو برخو ووېشه. دا وېش د افغانستان په ضرر و، په پایله کې د انګریزانو او امیر شیرعلي خان تر منځ اړیکې پرې خرابې شوې. انګریزانو ددې لپاره چې امیر خوشاله کړي د ګولډسمت پریکړه یې یوه سهوه وبلله او شپاړس لکه کلداری یې د توازن په توګه ومنلې؛ خو امیر شیرعلي خان دا پیسې ونه منلې او د سیستم مسئله همداسې لاینحله او جنجالي پاتې شوه. (۴۲: ۵۶-۵۷)

د امیر حبیب الله خان په وخت کې یو ځل بیا د ایران او افغانستان تر منځ د سرحد پر سر اختلافات را پورته شول او دا ځل بیا هم د انګریز استازي مکماهن په منځګړي توګه په ۱۹۰۲م کال کې د ایران او افغانستان تر منځ سرحدي کرښه رامنځ ته شوه، چې د مکماهن د سرحدي کرښې په نوم شهرت لري چې د کوه ملک سیاه څخه د سیاه کوه پورې غځیدلې ده. په دې سره بیا

هم د دواړو هيوادونو ترمنځ د سرحد په سر ستونزه هواره نه شوه، ځكه دا ځل ايران بيا هم د هلمند د اوبو پر سر جنجالونه را پورته كړل، كه څه هم له ۱۸۷۲م كال څخه بيا تر ۱۹۰۵م كال پورې يعنې د ۲۳ كلونو په موده كې د انگرېزانو د حاكميت له مخې د هلمند د سيند دريمه برخه او د سيستان له ځمكو څخه تر دريمې ډېره برخه ايران ته وركړل شوه. (۳: ۶۴)

په وروستيو كې د هلمند د اوبو معاهده د اعليحضرت محمد ظاهر شاه د سلطنت او د موسی شفيق د صدرات پر مهال، په كابل كې د ايران د لومړي وزير عباس هویدا او صدراعظم موسی شفيق له خوا په ۱۹۷۳م كال كې لاسليک شوه، د افغانستان په ولسي جرگه كې هم دا معاهده د رايو په اكثريت تصويب شوه او وروسته د افغانستان د پاچا محمد ظاهر شاه له خوا هم تائيد شوه. (۳۱: ۲۳۴)

د سملې كنفرانس او د هغه پايلې

د سيستان او د يعقوب خان د بغاوت په مسئله كې د انگرېزانو او د اميرشیرعلي خان ترمنځ سياسي بې اعتمادۍ نوره هم پسې ډېره شوه او ورځ تر بلې يې اړيکې د بحران په لور روانې شوې. له بلې خوا انگرېزانو پر امير تل فشار اچاوه چې په كابل كې د برتانيې يو سياسي استازي ومنل شي، تر څو له نږدې نه د سياسي مسايلو په اړوند مذاكرې وشي.

امير شیرعلي خان لازمه وگڼله چې كابل ته د انگرېز استازي د راتگ په اړوند د ملت رايه ترلاسه كړي؛ نو يې لويه جرگه دايره كړه او جرگې پريكړه وكړه، چې د انگرېزانو استازي ته دې كابل ته د راتگ اجازه ورنه كړل شي؛ ځكه چې افغانستان اوس له انگرېزانو سره د خبرو كوم ضرورت نه لري او كه چېرې انگرېزان د خبرو كولو هيله لري بايد چې له وړاندې نه د خبرو موضوع روښانه كړي، تر څو پر موضوع باندې د غور كولو وروسته امير خپل استازی هند ته وليږي. په همدغه وخت كې د هند حكمران نارت بروك امير ته په ځواب كې وليكل چې د مذاكراتو موضوعگانې د سيستان مسئله، شمالي سرحدات او نور سياسي مسايل دي او نوموړي هيله بنودلې وه چې امير په خپله په كنفرانس كې د گډون لپاره هند ته ورشي. دا چې امير له پخوانيو مذاكراتو څخه مايوسه و او هم يې د هندي راجگانو په مجلس كې گډون د خپل شان او د هيواد د خپلواكۍ سره مناسب نه گانې، فيصله يې وكړه چې خپل صدراعظم سيدنورمحمدشاه هند ته ولېږي.

سید نور محمد شاه د نارت بروک له موافقې وروسته په ۱۸۷۳م کال د جولای په (۵) نېټه د هند په سمله کې له نارت بروک او د هغه بهرنیو چارو وزیر ایچیزن سره ولیدل. (۱۷: ۲۵۶-۲۶۶)

د خبرو په پېل کې د برتانوي هند چارواکو د امیر په اړه د خپل نیک نیت څرگندونه وکړه او هغوی وویل چې د هلمند د اوبو په اړه حکمیت د مخالفت پر بنسټ نه دی شوی او د امیر د راضي کولو لپاره به خپلې هڅې جاري وساتو. همدارنګه د افغانستان د شمالي سرحدونو په اړه یې هم ډاډ ورکړ او زیری یې ورکړ، چې روسیې دا منلې چې افغانستان د روس له نفوذ څخه وتلی او بهر دی. یادونه یې وکړه چې که په افغانستان باندې کوم تجاوز وشي، نو انګریزان به د افغانستان د سرحدونو د ساتلو لپاره خپل ټول توان کاروي او مادي مرستې به هم کوي، خو په دې شرط چې امیر خپلو بهرنیو چارو کې د انګریزانو سلا او مشورې ته غاړه کېږدي او د خپلو ګاونډیانو په خاوره کې د لاس وهلو څخه ځان وساتي.

سید نور محمد شاه د نارت بروک په ځواب کې وویل چې: په مرکزي آسیا کې په ډېرې تیزی سره د روس د واک لمنه پراخېږي او له دې څخه د افغانستان خلک په تشوېش کې دي او تر څو پورې چې هغوی ته د روس د احتمالي برید د مخنیوي او د انګریز حکومت د عملي مرستې ډاډ ور نه کړل شي، د هغوی دا تشوېش نه رفع کېږي.

د هند وایسرا نارت بروک په دې اړه د لندن نظر وغوښت او د هند د چارو وزارت په راغلي تلګرام کې وښوول، چې په دې اړه د امیر اندېښنه بې ځایه ده او ورته ووايي چې موږ په دې اړه هېڅ تشوېش نه لرو او کوم ډاډ چې روسیې موږ ته په دې اړه راکړی هغه کافي ګڼو، که رښتیا پر افغانستان برید وشو؛ نو انګلستان د وسلو او حتی پوځ لیرلو ته تیار دی. (۲۴: ۹۹-۱۰۰)

د خبرو په جریان کې بیا هم انګریزانو خپلو اصلي ټکو ته اشاره وکړه او هغه دا چې د افغانستان دولت دې په بهرني سیاست کې له انګریز دولت سره مشوره وکړي او د افغانستان د سرحدونو د معاینې لپاره دې د انګریز موقت استازی ومني او له دې پرته دې په کابل، کندهار، هرات، بلخ او جلال آباد کې د انګریزانو سیاسي او نظامي استازي په دایمي توګه ومنل شي؛ خو سید نور محمد شاه د انګریز چارواکو دغه وړاندیزونه ټول رد کړل او په ځواب کې یې وویل، چې انګریز دولت سره دوستي باید د افغانستان د پاچا له خوا تضمین شي، همدارنګه د انګریزانو د مرستې اندازه د امیر په غوښتنې پورې اړه لري او په افغانستان کې د انګریز استازو د میشته کېدو په هکله باید ووايم، چې دا مسئله شخصاً په امیر پورې اړه لري. افغان استازی

سید نور محمد شاه پرته له دې چې کوم غوڅ قرارداد لاسلیک کړي بېرته کابل ته راستون شو. (۱۷:۴۲)

هند ته د نارت بروک په واسطه د امیر بلنه یوازې د همدې مسایلو په اړه وه، مگر د هغه وړاندیزونه د امیر د استازي له خوا رد شول؛ خو دا مسایل یې راتلونکي ته پریښودل او سمدستي یې د سیستان د مسئلې د حق تلفۍ د جبرانولو لپاره پنځه لکه روپۍ د عادي مرستې په توګه او ۱۵ زره ټوپکونه سید نور محمد شاه ته ورکړل او ددې سره یې یو مکتوب هم د هغه په لاس ورکړ چې غټ ټکي یې دا وو: د روسیې د برید په صورت کې به د افغانستان سره په ممکنه وسایلو مرسته وشي او امیر دې په خپل بهرني سیاست کې د انګریز مشوره اخلي او هم یې یو ځل بیا امیر ته د هند سفر بلنه ورکړې وه.^{۴۴}

امیر یو ځل بیا پیسې رد کړې او وسلې یې ومنلې، د ۱۸۷۳م کال د سپټمبر په ۶ مه د انګلستان د بهرنیو چارو وزیر لارډ ګرانویل له خوا خبر راوړسید، چې روسیې افغانستان ته د واخان او بدخشان په تسلیمولو باندې موافقه کړې ده؛ خو امیر د بېلابېلو ډیپلوماتیکو لارو چارو پر بنسټ د انګریز استازو له منلو څخه معذرت وغوښت. په هر صورت د انګلستان پارلمان د هغه وخت له رسمي پانې معلومیږي، چې تر دې وخته پورې د افغانستان او انګلستان اړیکې ښې وې. (۲۴: ۱۰۰-۱۰۱)

د پېښور مذاکرات

امیر شیرعلي خان په ۱۸۷۳م کال د عبدالله جان د ولیعهدۍ جشن جوړ کړ او د موضوع په اړه یې د هند وایسرا، د روسیې ترکستان حاکم کافمن، فارس قاجاري دولت او د بخارا امیر ته اطلاع ورکړه. همدغه مهال د انګلستان په سیاست کې تغییرات رامنځ ته شول، چې د افغانستان په برخلیک یې ژوري اغیزې وکړې. د ۱۸۷۴م کال په ټاکنو کې د لیبرال حزب پر ځای محافظه کار حزب واک ته ورسید او ډیزرایلي د انګلستان د دولت د کابینې ریاست ته ورسید. نوموړي د مرکزي آسیا د هیوادونو په وړاندې سخت دریځه سیاست غوره کړ کوم چې د ګلادستون پر مهال تر یوه بریده راکم شوی و. تزاری روسیې هم ورته سیاست غوره کړ او دوی هم په مرکزي آسیا کې خپل پرمختګ ته دوام ورکړ او په ۱۸۷۴م کال کې یې د مرکزي آسیا ترکمن قبایل د ځان تابع کړل او خپوه یې په ناڅاپي توګه تر کنترول لاندې راوسته. انګریزان وارخطا شول او د روسانو دا عمل

یې د هند او افغانستان لپاره خطرناک وباله، له دې امله انگریزانو یو شمېر احتیاطي ګامونه پورته کړل. کوټه یې ونېوه او هم یې امیر ته په کندهار او هرات کې د انگریز صاحب منصبانو د ځای پر ځای کېدو وړاندیز وکړ. لارډ سالسبري د هند د چارو وزیر په ۱۸۸۵م کال کې نارت بروک ته هدایت وکړ چې د انگریزي استازو د ټاکلو مسئله یو ځل بیا له امیر شیرعلي خان سره مطرح کړي. د هغې تجربې له مخې چې نارت بروک د افغانستان او په ځانګړي ډول د امیر شیرعلي خان په اړه لرله د موضوع حساسیت ته یې د انګلستان حکومت د متوجه کولو لپاره ډېرې هڅې وکړې؛ خو په دې مسئله کې د انګلستان د دولت په منصرف کولو بریالی نه شو.

له بلې خوا د افغانستان په اړه د انگریز دولت نظامیانو او سیاسيونو نظر په بشپړ ډول بدلون کړی و او د دوی له نظره افغانستان د هند د دفاع لپاره مهم سنگر ګڼل کیده. لارډ نارت بروک له خپلې دندې استعفا وکړه او په ۱۸۷۶م کال کې لارډ لیتن د هند د اعلیٰ حاکم په توګه وټاکل شو او هغه د افغانستان او سیمې په اړه د نوي سیاست او طرحې سره راغی. (۳۷: ۳۸-۳۹)

لارډ لیتن د مخکې تګ (Forward) پالیسي ډېر سخت طرفدار و، هغه غوښتل چې د روس د نفوذ د مخنیوي لپاره انگریز پوځ د کابل مرکز او د هندوکش په لمنو کې ځای پر ځای کړي او هم په بلخ، هرات او کندهار کې نفوذ وکړي، کابل او غزني د کوټې او قلات په څېر نظامي مرکزونه کړي. شینواري، مهمند له ننګرهار څخه بیل کړي، پیشین او سیبي د کندهار څخه بیل او له بلوچستان سره یې یو ځای کړي. د خیبر، بولان او د کورمې لویې لارې په خپل لاس کې ونېسي. لیتن اصلاً افغانستان د یو خپلواک او مستقل هیواد په نوم نه پیژانده او دا یې ویل چې: افغانستان یاهه هند پورې او یا په روس پورې وتړل شي او یا بالکل له منځه یو وړل شي او د نړۍ له نقشې ولویږي او دا د راولنس نظر هم وو، چې د افغانستان د سیمې د چارو متخصص بلل کېدو.

لیتن امیر شیرعلي خان ته مکتوب ولیږه، چې په کابل کې د اړینو مسئلو په اړه د خبرو لپاره یو انگریز استازی ومني مګر امیر شیرعلي خان یې په ځواب کې مکتوب ولیږه او د انگریز استازي له منلو یې معذرت وغوښت او یادونه یې کړې وه چې د انگریز استازي راتګ له امنیتي پلوه مشکلات لري. لیتن چې کله د امیر منفي ځواب واوریدو؛ نو خپل سفیر عظامحمد خان یې له کابل څخه راوغوښت. عظامحمد خان د امیر د خفګان په هکله لیتن ته مفصل معلومات ورکړل. یعنې د سیستان پریکړه، په قلات او کوټه کې د نظامي مرکزونو جوړول، د سردار یعقوب خان

سپارښتلیک، د سملی د مذاکراتو بده رویه، د پېښور د کمیشنر بی ادبه مکالمه او ددې په څنګ کې د امیر غوښتنې هم ورته بیان کړې.

لیټن عطا محمد ته وویل: ”افغانستان په آسیا کې د تلې د دوو پلو په منځ کې د غنم د دانې مثال لري، امیر شیرعلي خان ته اخطاراً ووايه چې زموږ له اجازې څخه پرته له چا سره اړیکې نشي ساتلای، په ځانګړې توګه له روس سره، انګریز نژاده استازي په کابل، کندهار، هرات، بلخ او سرحداتو کې ومنه، زموږ د مامورینو پر مخ ټولې لارې پرانیزه او د هغوی ساتنه هم په غاړه واخله، د استازو د تګ او راتګ لپاره اجازه ورکړه. که چېرې دا شرایط ونه منې موږ به له روس سره مذاکره وکړو، چې افغانستان د نړۍ له نقشبې څخه وباسو او په دوو برخو به یې ووېشو او په دې پوه شه چې روس دې کار ته تیار دی.“^{۴۴} عطا محمد کابل ته راغی او د لیټن سرتنبه وړاندیز یې کت مټ امیر ته وړاندې کړ. امیر وپوهید چې انګریزان له افغانستان سره د یوه خپلواک هیواد په توګه شرافتمندانه دوستي نه غواړي او خپلو ناروا موخو ته رسیدل غواړي. امیر شیرعلي خان مسکې شو او عطا محمد خان ته یې وویل: ”د افغانستان په اړه د لیټن فکر او خیال په بشپړ ډول غلط دی، لیټن اشتباه کړې، ځکه افغانستان د تلې د دوو پلو په منځ کې د غنمو مثال نه لري؛ بلکې افغانستان د آسیا د تلې د دوو پلو د شاهین مثال لري، چې د دواړو پلو توازون پرې برابرېږي هرې پلې ته چې ولوېږي د پلې بله خوا به پورته کیږي.“^{۴۵} (۳۵۰: ۳۵۱)

امیر شیرعلي خان د انګریزانو له خوا تر تهدید او فشار لاندې ونیول شو او اړ شو چې خپل اعتمادی صدر اعظم سید نور محمد شاه یو ځل بیا له انګریز دولت سره د خبرو لپاره ولیږي، تر څو وکولای شي د انګلیس په دښمنانه نقشه کې تعدیلات رامنځ ته کړي او همدارنګه هغه مسئلې هم حل کړي چې تر دې مهاله نه وې حل شوې. امیر په ۱۷۸۸م کال جنوري کې د سید نور محمد شاه تر مشرۍ لاندې پېښور ته سیاسي هیئت ولیږه. دا هیئت انګریزانو د فوق العاده استازي لویس پېلې له خوا ومنل شو. د خبرو په پېل کې سید نور محمد شاه هغه مسایل یو پر بل پسې بیان کړل چې د امیر د خفګان سبب ګرځیدلي وو. د هند د حکومت استازي یو ځل بیا همغه پخوانۍ غوښتنې تکرار کړې او ویې ویل چې امیر دې له روسیې سره له مستقیمو اړیکو تیر شي او انګریز استازو ته دې اجازه ورکړي چې په هرات او نورو سرحدي سیمو کې ځای پر ځای شي، تر څو د روسانو حرکتونه له نږدې وڅاري. د انګریز او افغان یو ګډ هیئت دې له هند سره سرحد معلوم کړي، په کابل کې دې د انګریزانو دایمي سفارت او د اړتیاو په صورت کې دې امیر انګریز استازو ته کابل ته د تللو اجازه ورکړي.

سید نورمحمد شاه د لویس پېلي ټول وړاندیزونه رد کړل، ځکه له یوې خوا دا وړاندیزونه له پخوانیو ټولو تړلو شویو تړونونو سره په ټکر کې وو او له بلې خوا امیر په قاطع ډول ویلي وو، چې افغان استازی دی د ممکنه لارو چارو په واسطه مصالحه رامنځ ته کړي؛ خو د انگریز نژاده استازي منل دې په هیڅ صورت ونه مني. ځکه د امیر له دې ویره درلودله چې په دې سره به انگریزان د هغه په داخلي چارو کې لاس وهنې پېل کړي او صلاحیتونه به یې محدود شي. په دې صورت کې له تفاهم پرته دا خبرې هم بې پایلې پای ته ورسیدې. (۲۲: ۲۹۹-۳۰۰)

سید نورمحمد شاه د مارچ ۲۷ د خپلې ناروغۍ او هغه روحي فشار چې د انگریز دولت د سلوک او د کنفرانس د ناکامۍ له امله ورته پیدا شوی و، په پېښور کې وفات شو (دا یو مرموز مرگ و). امیر د سید نورمحمد شاه په مړینه سخت وځوریده او د هغه مړی یې په ډېرو مجللو تشریفاتو سره د شهدای صالحین په هدیره کې خاورو ته وسپاره.

امیر بیا هم له انگریز سره د اړیکو د رغولو لپاره هڅه وکړه او د مالیې وزیر حبیب الله خان وردگ یې د پېښور د مذاکراتو د دوام په موخه پېښور ته ولیږه، خو د مارچ په دیرشمه نېټه وایسرا، لویس پېلي ته یو لنډ او قاطع تلگرام راولیږه چې د کنفرانس پای یې اعلاناوه. پېلي هم د امیر استازي ته وویل چې خبرې پای ته رسیدلي دي او نورو خبرو ته اړتیا نه شته او په دې سره د پېښور مذاکرات هم بې پایلې پای ته ورسیدل. (۲۴: ۱۰۵)

انگریزانو د عثماني ترکیې له لارې هم په امیر فشار وارد کړ. هغه مهال عثماني ترکیه د روسیې په وړاندې د انگریزانو تر حمایت لاندې وه او د عثماني ترکیې واکمن سلطان عبدالحمید د مسلمینو د خلیفه اعتبار هم درلود او انگریزانو عبدالحمید ته سپارښتنه کړې وه چې امیر د انگریزانو دوستۍ ته راوبولي.

سلطان عبدالحمید یو دوستانه لیک سره کابل ته هیئت راولیږه چې امیر یې د انگریزانو دوستۍ ته رابللی و او پر روس باندې یې ورته د باور نه کولو سپارښتنه کړې وه.

د ترکیې هیئت د بېرته تگ پر مهال امیر هم د ترکیې سلطان ته یو مفصل لیک ولیکه چې په هغه کې یې ټول تیر حالات په ښکاره ډول بیان کړي وو او د انگریزانو ټولو بې انصافیو ته یې په کې اشاره کړې وه. خو وړاندې له دې چې دا لیک سلطان عبدالحمید ته ورسېږي انگریزانو مطالعه کړې، چې له لامله یې په انگریز دولت کې د فارورډ یا مخکې تگ پالیسی طرفداران لا نور هم غصه شول. (۲۸: ۱۰۹-۱۱۱)

د اميرشیرعلي خان دربار ته د روسیې استازي راتگ

په ۱۷۷۴م کال کې د انگلستان او روسیې ترمنځ د بنو اړیکو دوره چې د کریمیا د جگړې څخه یې تقریباً شپاړش کاله دوام کړی و پای ته ورسیده. دغه مهال د انگلستان حاکم محافظه کار گوند په ختیځ کې د روسیې هر ډول پرمختگ د انگلستان د آسیایي هیوادونو د مستعمراتو په ځانگړي ډول د هند لپاره جدي خطر تلقي کاوه. د انگلستان دا ویره هغه وخت ډېره شوه، چې روسانو مروه او خیوه سیمې تر کنترول لاندې راوستلې؛ ځکه دا سیمې هرات ته نږدې وې او هرات په هغه وخت کې د هند دروازه بلل کیده.

کله چې د پېښور کنفرانس پای ته ورسید، د عثماني ترکیې او روسیې ترمنځ جگړه پېل شوه چې د روسانو په وړاندې د انگریزانو بدگومانی نورې هم ډېرې شوې. دا جگړه ځکه پېل شوه چې په بالکاناتو کې د بوسنیا او هرزه گووینا خلکو د عثماني ترکیې په وړاندې پاڅون وکړ. دا چې د روسیې دولت ځان د بالکان د عیسویانو ملاتړی او مرسته کوونکی باله؛ نو په ۱۸۷۷م د پاڅون کوونکو سره د مرستې تر نامه لاندې یې له عثماني ترکیې سره جگړه پېل کړه او روسي ځواکونو په سرعت سره پرمختگ وکړ او د وچې له لارې استانبول ته نږدې شول. (۳۲: ۳۴۸)

له دې امله سلطان عبدالحمید اړ شو چې د سان سټیفان تړون لاسلیک کړي او په بالکان ټاپو وزمه کې د روس حاکمیت ومني؛ خو انگریزانو د اتریش او آلمان په مرسته روسیه مجبوره کړه، چې د برلین په کنفرانس کې د سان سټیفان تړون باندې تجدید نظر وکړي. کله چې روسانو ځان په داسې یو حساس حالت کې ولید، نو په دې لټه کې شول، چې انگریزانو ته د هند په جبهه کې گواښ راپیدا کړي او په ځان باندې د برلین د کنفرانس فشار را کم کړي؛ نو ځکه یې افغانستان ته پاملرنه جلب شوه، چې د انگریزانو څخه ناخوښه و. د ترکیې استازي د روسیې د همدغې هڅې د مخنیوي لپاره کابل ته راغی او خبرې یې پېل کړې. کله چې دغه پلاوی پوه شو چې افغانستان هم د ترکیې په څېر له عین موقعیت سره مخامخ دی، ترکیه له روسانو څخه ناراضه او افغانستان له انگریزانو څخه ناراضه دی، له دې امله یې له امیر سره خبرې ناکامه شوې. خو د روسیې دولت خپل سیاست ته دوام ورکړ. لومړی یې په ۱۸۷۷م کال کې دوه مسلمان استازي کابل ته راولېږل او د دواړو دولتونو ترمنځ یې دوستي څرگنده کړه. امیرشیرعلي خان سره له دې چې له انگریزانو څخه خفه و، خو د روسانو دغه استازي یې ونه منل. پر انگریز باندې د فشار لپاره روسانو په مرکزي آسیا کې یو ځل بیا حرکتونه پېل کړل او داسې خبرونه خپاره شول، چې روسیه غواړي د

افغانستان له لارې د هند په انگریز دولت برید وکړي، خو تر ټولو غټ فشار یې دا و چې د جنرال ستالیتوف تر مشرۍ لاندې یې د امیر شیرعلي خان دربار ته یو بل سیاسي پلاوی راولیږه. (۲۹: ۶۰۴)

له روسي پلاوي سره د انگریزي او ترکي ژبې ژباړونکي، یو طبي ډاکټر جی ایل یاروسکي او د یو بریدمن تر قوماندانۍ لاندې د ۲۱ تنو قازاقانو یوه قوه ورسره وه.

دوی په ناڅاپي توګه د آمو غاړو ته راوړسیدل او د سرحد خلکو ته یې وویل چې دوی له امیر سره خبرو ته ورځي، د مزار شریف لویناب شیردل خان، امیر شیرعلي خان ته احوال ورکړ او هغه هم زړه نازړه دا نابللي میلمانه ومنل او د ۱۸۷۸ کال د جولای په ۲۲ کابل ته راوړسیدل، امیر هم خپله میلمه پالنه پر ځای کړه.

روسیې استازي امیر ته د ترکستان د حاکم کافمن لیک ورکړ او داسې یې څرګنده کړه چې دوی غواړي د افغانستان او روسیې تر منځ دوستۍ تړون وکړي او په دغه تړون کې به د امیر د ګران زوی عبدالله جان ولیعهد یې هم په رسمیت وپیژني.

امیر په دې هیله شو چې ددغه روسي هیئت له وجود څخه به ګټه پورته کړي، له یوې خوا به د روسانو په دوستۍ سره د سردار عبدالرحمان تهدید له منځه یوسي او له بلې خوا به وکولای شي، چې پر انگریزانو فشار راوړي. انگریزان هم کابل ته ددې هیئت له راتګ سره سخت وارخطا شول او د امیر د منځه وړلو په فکر کې شول.

د روسانو چالاکي داوه چې په همدغو ورځو کې د برلین په کانګرس کې د اروپایي هیوادونو مشران راټول وو او انگریز د ترکیې په ګټه د سان ستیفان د تړون د موادو پر الغا کولو فکر کاوه او روسانو غوښتل کله چې د سان ستیفان په تړون کې انگریزانو ته امتیاز ورکوي؛ نو د افغانستان په سر باید معامله وکړي او معامله داوه، چې افغانستان یې د انگریز نفوذ ته ورخوښی کړ او په مقابل کې یې په بالکان کې له انگریز څخه امتیاز ترلاسه کړ او بلغاریا یې رامنځ ته کړه. روسانو ستالیتوف په چلبازی رالیږلی و او امیر یې استعمال کړ او دا د روسانو غټه ټګي وه. ستالیتوف په کابل کې و چې د برلین د کانګرس پریکړه وشوه، نو په پټه یې ستالیتوف ته لیک ولیږه چې له افغانستان څخه په چل راووځه او له امیر سره هیڅ شی لاسلیک نه کړئ. (۲۸: ۱۱۱-۱۱۲)

ستالیتوف هم له امیر سره یوه مسوده تیاره کړه، چې ددې مسودې بشپړه بڼه موجوده نه ده. کوم څه چې شته هغه یوازې د انگریزانو په لیکنو کې دي، چې هغوی یې له دې څخه په افغانستان باندې د خپل نظامي یرغل په خاطر د یوه سند په توګه دلیل راوړي او امیر شیرعلي خان له روسیې سره په یو موټی کېدو او پر هندوستان باندې په یرغل کولو تورنوي. په دې مسوده کې لاندې موارد راغلي وو:

- ۱- افغانستان به د روسیې پوځ ته په هند باندې د یرغل کولو اجازه ورکوي.
- ۲- امیر به روس دولت ته اجازه ورکوي چې په افغانستان کې د تلګرام مزي وغځوي او امیر به یې د ساتنې ذمه واري کوي.
- ۳- روسیه به د امیر ځای ناستي په رسمیت پیژني.
- ۴- افغانستان به روسیې ته اجازه ورکوي، چې په افغانستان کې د اوسپنې پتلیو درې سرکونه جوړ کړي او افغانستان دولت به یې ساتنه په غاړه اخلي. د خارجي حملې په صورت کې به له امیر سره مرسته کېږي.
- ۵- افغانستان باید له انگلستان سره په جګړه کې او پر هند باندې د یرغل په صورت کې له روسانو سره برخه واخلي او روسیه به د جګړې تر پایه پورې د افغاني عسکرو مصرف په خپله غاړه اخلي.
- ۶- روسیه د خپلو عسکرو لپاره ارتزاقی مواد په خپل هیواد کې برابروي. خو که د اړتیا په وخت کې افغانستان د روسیې پوځ لپاره د اړتیا وړ مواد تهیه کوي په بدل کې به یې قیمت اخلي. دواړه هیوادونه به سوداګرو لپاره د سوداګرۍ استانتیاوي برابروي.
- ۷- د هند د فتحې وروسته به د احمدشاه بابا او د تیمور شاه د وخت سیمې بېرته افغانستان ته ورکول کېږي.
- ۸- تړون به د امیر اوستالیتوف له خوا لاسلیک شي.

دا د هغه تړون مسوده وه چې د روس استازي او امیر تر منځ هوکړه پرې شوې وه؛ مګر ډېری تاریخ پوهان دا مسوده نه تائیدوي او هغه څه چې موجود دي هغه یوازې د منشي محمدنبي خان له خولې څخه په یوه انګلیسي کتاب کې نقل شوي دي؛ خو دا جوتنه ده چې کوم اساسي تړون نه

دی شوی، یوازې یوه لومړنۍ مسوده وه چې د امیر د توجه د جلبولو لپاره ترتیب شوې وه. (۴۲: ۷۷-۷۹)

ستالیتوف د خپل مرکز له هدایت سر سم له کابل څخه د خپل هیواد په لور روان شو او امیر ته یې ډاډ ورکړ چې ددې مسودې متن به د روس له تزار سره شریکوي او هیله ده چې ومنل شي.

روسیې او افغانستان تر منځ دې ټولو خبرو څخه انگریزان شیبه په شیبه خبریدل، ځکه چې د امیر په دربار کې د انگریزانو جاسوسان ښه پریمان وو، په ټولو سیاسي جریاناتو پوهیدل او له هر څه خبر وو. انگریزانو دا مسودې او لیکونه تحریف، جعل او خپاره کړل، تر څو پر افغانستان باندې د تیري کولو لپاره بهانه په لاس کې ولري. سره له دې چې امیر شیرعلي خان د یو خپلواک هیواد امیر و او حق یې درلود چې د نړۍ له هیوادونو سره سیاسي او سوداګریزې اړیکې ولري او تر ټولو ورسره لاسلیک کړي. (۲۹: ۶۰۵)

انگریزانو دا خبره خپره کړه چې امیر شیرعلي خان د انگریز په نسبت د روسانو دوستۍ ته ترجیح ورکوي، له روسیې سره یې تړون کړی تر څو پر هند باندې په یرغل کې له روسیې سره همکاري وکړي. په دې اساس د هند وایسرا لارډ لیتن ته هدایت وشو، چې د برتانوي هند له خوا کابل ته یو سیاسي استازی ولیږي او پر امیر فشار راوړي. لارډ لیتن په ۱۸۷۸م کال د اګست په ۱۴ امیر شیرعلي خان ته مکتوب راولیږه او په هغه کې یې څرګنده کړې وه چې: "د سرنیول چمبرلین په نوم به د برتانیې یو استازی کابل ته درشي، په عاجلو مسایلو به د کابل او د ګاونډیو هیوادونو په وروستیو حالاتو له تاسې امیر سره مذاکره وکړي".

دغه مکتوب په ۱۴ اګست کابل ته ورسید او دا چې په همدغه ورځ ولیعهد عبدالله جان وفات شوی و، امیر د هغه د فاتحې په مراسمو کې د مصروفیت له امله ونه شوای کولای چې په عاجل ډول برتانوي هند ته د مکتوب ځواب ورکړي. دا چې د سپتمبر تر ۲۰ پورې د مکتوب ځواب هند ته ونه رسید، د هند وایسرا لارډ لیتن جنرال چمبرلین ته امر وکړ چې د کابل په لور حرکت وکړي. د لارډ لیتن د هدایت په اساس جنرال چمبرلین او هغه سره ملګری کیوناري په ۲۱ سپتمبر علي مسجد سیمې ته راوړسیدل؛ خو د افغانستان سرحدی مامورینو د احترام د مراتبو په ادا کولو هغوی ته اجازه ور نه کړه چې افغانستان ته داخل شي، ځکه د انگریز استازی د راتګ په اړوند له هغوی سره د امیر کوم هدایت موجود نه و او انگریز استازی هم پېښور ته ستانه شول. (۱۷: ۳۱۴)

له دې پېښې وروسته د انگریزانو له خوا امیر ته پرلپسې تهدیدونه راتلل، حتی تر دې چې د هندي انگریزي اخبار (پاپوئیر) خو تر دې ځایه وړاندې تللی و او لیکلي یې وو، چې د برتانوي هند حکومت دیرش زره عسکر تهیه کړي دي او په نږدې ورځو کې به پر مرکزي آسیا حمله وکړي. بالاخره د ۱۸۷۸ کال د اکتوبر په ۶ نېټه د هند د وایسرا لارډ لیتن د پخواني مکتوب په ځواب کې یو مکتوب هند ته ولیږه. امیر په دې مکتوب کې د لارډ لیتن د رالیږل شوي تهدید امیز مکتوب، په زور سره د استازي رالیږل او امیر ته د زوی د مړینې په اړوند د تسلی نه ورکولو ته اشاره کړې وه او په پای کې یې لیکلي وو چې موږ نه غواړو له چا سره دښمني وکړو، خو که کوم هیواد به له دلیله زموږ له دولت سره دښمني کوي، هغه وخت زموږ تقدیر د څښتن تعالی په لاس کې دی او څه چې د هغه اراده وي هغه ته تسلیم یو. (۲۸: ۱۱۴-۱۱۵)

لارډ لیتن چې د فارورډ پالیسي جدي طرفدار و او د همدې موخې لپاره د لندن د کابینې له خوا د هند پر حکومت وگمارل شو، نوموړی ددې حالت په انتظار و او ددې حالت د رامنځ ته کولو لپاره یې په خپله زمینه مساعدې کړې، له دې امله له سرحد څخه د استازي واپس کیدل او د امیر وروستي لیک ورته ډېره بڼه بهانه شوه او پر افغانستان باندې یې د تیري کولو لپاره بڼه چانس تر لاسه کړه.

نوموړي د موجوده حالاتو د وضاحت په خاطر مرکز لندن ته په خپل تلگراف کې داسې وویل: “زما په اند د هر ډول معذرت غوښتنې غوښتنه بې فایده ده او موږ هر ځل له نوي توهین سره مواجهه کوي او راغلی فرصت مو له لاسه وځي. زه وړاندیز کوم چې په فوري ډول د جگړې اعلان ورکړل شي او ژر تر ژره دې نظامي ځواکونه افغانستان ته ولیږل شي.”^{۴۰}

د همدغه کال د اکتوبر په ۲۵ نېټه مرکز لندن د لارډ لیتن په ځواب کې ولیکل چې: “گومان نه کوم چې په دې قضیه کې دې داسې لوی گام په دومره بېړه اوچت شي؛ بلکې لومړی له امیر څخه په نرمو الفاظو غوښتنه وشي، چې تر څو امیر په افغانستان کې انگریز استازی په دایمي توگه ومنی او د امیر ځواب ته دې انتظار وکړل شي.”^{۴۱} (۳۱۹: ۱۷)

لارډ لیتن د مرکز د هدایت مطابق سم د لاسه لاس په کار شو او په ۱۸۷۸ کال د اکتوبر په ۳۱ یې د امیر په نامه اولتیماتم صادر کړ او په دې التیماتم کې یې امیر ته لس ورځې وخت ورکړی و تر څو په دې موده کې د انگریز غوښتنې رد او یا ومنل شي. امیر تر سختو فشارونو لاندې د نوامبر په ۱۹ انگریزانو ته د عثمان خان په لاس د التیماتم نرم ځواب ورکړ؛ خو تر دې وخته انگریزانو خپل تخریبي عملونه د افغانستان په دننه کې سرته رسولی وو، په دې مانا چې دامیر د کورنۍ د

سردارانو په مینځ کې نفاق پیدا شو او ځینې سرداران لکه ولي محمد خان لاتي، شیرعلي خان، سردار محمد حسن خان او داسې نور یې د افغانستان پر ضد د انگریزانو پلوی ته جلب کړل شوي وو، همدا ډول د پوځي افسرانو په منځ کې یې نفاق پیدا کړی و، قاضي قادر چې په دربار کې یې نفوذ درلود او د امیر سیاسي رازونه یې افشا کول، ویې کولای شول چې امیر شیرعلي خان په بهرني سیاست کې کمزوری کړي، ترڅو د افغانستان د نیولو زمینه د انگریزانو لپاره برابره کړي.

انگریزانو ته د امیر د التیماتم ځواب په ټاکلې مودې ونه رسید؛ له دې امله یې د جگړې لپاره تصمیم ونېوه او له درې محاذونو څیړ، بولان او د کرمې له لارې یې په افغانستان دوهم ځل تیری وکړ. (۴۲: ۸۲-۸۲)

امیر یو ځل بیا په عصبي فشارونو اخته شو له دې امله یې سمه پریکړه ونه کړه، پر افغان ملت او ۵۱ زره مسلحو او روزل شویو ځواکونو باندې یې باور ونه کړ او دا ورته ښه ښکاره شوه چې روسیې ته ورشي او هلته د اولسونو د مشرانو په وړاندې د انگریز تیری رسوا کړي، په داسې حال کې چې روسیه حیرانه وه چې څرنگه د شله امیر د ورتګ مخه ونېسي. د ترکستان حکمران جنرال کافمن په ډېرو منافقتونو ډاډ ورکاوه چې انگریز به هیڅکله پر افغانستان یرغل ونه کړي. امیر دا تاریخي مسئولیت په کامله بې وقوفۍ پر غاړه واخیست، چې له جلال آباد څخه بیا تر کندهار، هراته او کابل پورې یې ټول وسلوال پوځ ته امر صادر کړ چې د انگریز مخه ونه نیسي او تر دوهم امر پورې انتظار وباسي.

امیر په ۱۸۷۸ کال د سمبر په ۱۰ یو لوی دربار چې قومي مشران او دیني علما یې په کې راغونښتي وو او هغوی ته یې وویل چې مزار شریف ته ځم او له هغه ځایه سن پترزبورګ ته ځم او هلته به یې له انگریز سره معلومه کړم. خلکو په تعجب او وحشت دا خبرې اوریدې، بیایې یعقوب خان چې اته کاله یې زندان تیر کړی و، په رواني او جسمي کمزورتیا اخته و خپل خلف وټاکه او په دې پسې له خپلې کورنۍ سره مزار شریف ته لاړ.

امیر په ۱۸۷۹م کال کې په مزار کې ناروغ شو. دده پښه کانګرین شوه او ځینې وایي چې مسموم شو او همدلته د فروري په ۲۱ د ۵۶ کلونو په عمر وفات شو او دا داسې حالت و چې انگریزان له درې لارو افغانستان ته داخل شوي وو او د انگریز دوهم تیری ترسره شوی و. (۲۸: ۱۱۶-۱۱۷)

دریم څپرکی

د امیر شیرعلي خان د واکمنۍ په دوهمه دوره کې د افغانستان د نوي سياسي
سیستم د ایجاد لاملونه

د امیر شیرعلي خان دوهم ځل واکمني د افغانستان د معاصر تاریخ یوه مهمه دوره شمېرل کیږي. په دې دوره کې د سياسي او اداري سیستم نوي عناصر معرفي شول، نوي مؤسسات هیواد ته راغلل او د تمدن د غوړیدا لپاره هڅې پېل شوې. امیر شیرعلي خان د افغانستان د معاصر تاریخ د مترقي پاچاهانو له جملې څخه شمېرل کیږي، چې په خپل وخت کې یې د افغانستان د پرمختګ لپاره څه چې په وس او توان کې درلودل په کار واچول؛ خو له بلې خوا نوموړی په یو لږ داخلي ستونزو او د روس او انګریز د استعماري کړیو په لویه لوبه کې راګیر شو او هغه یې پرېښود، چې د خپل هیواد د پرمختګ پلانونه په سم ډول عملي کړي، تر هغه چې استعمارګر انګریز د

دوهم ځل لپاره په افغانستان يرغل وکړ او دده دوهمه دوره واکمني يې هم پای ته ورسوله او په دې سره چې د نوي تمدن د غوړيدا کوم پروگرامونه پېل شوي وو او افغانستان يې د پرمختګ په لور روان کړی و، معطل او افغانستان يوه موده بيا هم د نړيوال پرمختګ له کاروان څخه وروسته پاتې شو.

په هر صورت په دې بحث کې به پر هغو عواملو رڼا واچوو، چې اميرشیرعلي خان يې په افغانستان کې د نوي سياسي سيستم په رامنځ ته کولو او د هغه عصر د غوښتنو په اساس د ځينو اصلاحي پروگرامونو په پلي کولو اړ کړ.

نولسمه ميلادي پېړۍ په خپلواکو اسلامي هيوادونو کې د سياسي او ټولنيزو غورځنگونو پېړۍ وه، چې په مستقيم ډول يې پر افغانستان هم اغيزې خپرې شوې. ډېری دا ډول غورځنگونه د اروپايي استعمار د تيريو او بريدونو په وړاندې د يو غبرگون په توګه رامنځ ته شول او افغانستان هغه هيواد و، چې نه يوازې د ګاونډيو هيوادونو له مداخلو سره مخامخ و بلکې د انګريز او روس د يرغلګري لوبې په يو مهم ډګر بدل شوی و او هر آن ددې ويره موجوده وه چې د دوی څخه به يو پر افغانستان بريد وکړي. ددې تيريو مخنيوی هغه وخت شونی و، چې افغانستان د يوې ځواکمنې او مرکزي ادارې، مجهز، روزل شوی او ځواکمن ملي پوځ درلودونکی وای او هم له اقتصادي اړخه په ځان بسيا هيواد وای. اميرشیرعلي خان همدې اړتياو ته په پام تصميم ونېوه چې په هيواد کې يو شمېر نوي اصلاحي پروگرامونه پلي کړي او په ځان يو بسيا هيواد ولري او د بهرنيو او داخلي خطرونو د رامنځ ته کېدو مخنيوی وکړي. (۲۹: ۵۹۲)

همدارنگه د ۱۹م پېړۍ په لومړۍ نيمايي کې د انګريز بنګيلاک، چې د نوي تمدن او د صنعتي بدلون نښې ورسره وې پر ټول هندوستان د سند سيند تر غاړو خپور شو او زموږ د هيواد له ختيځو طبيعي پولو سره ونښت. انګريز لومړی يرغل، چې په ۱۸۳۹ کال کې پېل شو او د افغان ملت د پنځه کلونو مقاومت وروسته له ماتې سره مخامخ شو. تر هغه وروسته د هند د ريل پټلۍ دې لور ته راوغځيده. د بمبيي بحري بندرونو هم افغاني سرحدونو ته لاره پرانيسته. د هيواد لويديځ خواته قاجاري ايران او شمال خواته په تزاري روسيه کې او د افغانستان په ګاونډ کې د تزاري روسيې په استعماري سيمو کې هم د نوي مدنيت بنسټونو او نويو فکرونو وده ومونده. دغو ټولو اغيزناکو لاملونو د افغانستان پر خلکو او په ځانګړي ډول د اميرانو او واکمنانو پر ژوندانه، فکر، سياست او اداره هم اغيز کاوه. (۱۰: ۳۳۹)

په حقيقت کې د افغانستان د عصري کولو او پياوړي کولو لومړنۍ هڅې د امير دوست محمد خان د دوهمې دورې له پېل څخه پېل شوې وې؛ ځکه دا داسې مهال و، چې په خپله امير دوست محمد خان د افغان او انگرېز د لومړۍ جگړې په وخت کې هم شمالي گاونډيانو روس او بخارا له نږدې وليده او هم يې په هند کې د تبعيد شپې او ورځې تيرې کړې او نوموړي ډېر هغه څه په خپلو سترگو وليدل، چې د يوه هيواد د پرمختگ سبب گرځي او هم د دوی ټولنيزې او اقتصادي اوضاع سره اشنا شو. امير دوست محمد خان د خپلې دوهمې دورې په اوږدو کې يوازې په دې بريالي شو، چې په هيواد کې خپل سرې واکمنۍ پای ته ورسوي او يوه واحده مرکزي اداره رامنځ ته کړي او هم يې د اردو د عصري کولو په برخه کې هڅې وکړې؛ خو بيا هم کورنۍ شخړې موجودې وې او ونه توانيدو، چې په علمي او کلتوري برخه کې اساسي گامونه پورته کړي.

په همدې ډول د امير دوست محمد خان د مړينې وروسته، د اميرشيرعلي خان لومړۍ دوره حکومت هم پر کورنيو جگړو او رقابتونو پېل او پای ته ورسيد او په هغه وخت کې و نه توانيده، چې د هيواد د آبادۍ لپاره کوم مهم پروگرام پلي کړي؛ خو څه وخت چې اميرشيرعلي خان د دوهم ځل لپاره په خپلو داخلي رقيبانو (محمد اعظم خان او سردار عبدالرحمان خان) بريالي شو او هغوی يې د هيواد پرېښودلو ته اړ کړل، په همدې ډول يې هغه کسان په دولتي مقامونو وگمارل، چې ده پرې اعتماد کولای شوای او بې باوره کسان يې له واکه گوښه کړل، په دې سره په هيواد کې نسبي امنيت رامنځ ته شو او امير هم ددې فرصت پيدا کړ چې د افغانستان دولتي او حکومتي کارونه د همغه وخت د غوښتنو مطابق رامنځ ته او د بدلونونو په لور هڅې پېل کړي.

کله چې انگرېزانو اميرشيرعلي خان په خپلو رقيبانو بريالی وليد؛ نو د لومړۍ دورې برعکس يې د هغه حکومت په رسيمت وپيژانده او يو مسلمان هندي يې د هغه دربار ته د استازي په توگه راوليږه او د پخوانيو تړونونو په اساس يې له اميرشيرعلي خان سره د پيسو او وسلو مرسته هم وکړه. اميرشيرعلي خان هم د گاونډيانو په وړاندې د مسالمت اميز سياست پلوي کوله، يوازينۍ هيله يې دا وه چې د هيواد له ځمکني تماميت څخه ساتنه وکړي او د نورو ځمکو د نيولو اراده يې نه درلودله. د نوموړي همدا هيله وه چې له گاونډيانو او په ځانگړي ډول له انگرېزانو سره د ښه گاونډيتوب اړيکو په رامنځ ته کولو سره په افغانستان کې اصلاحي پروگرامونه پلي کړي. ده په لومړيو کې له همدې اړيکو او سياسي تگلارې گټه پورته کړه او د خپلو طرحه کړيو پروگرامونو او پلانونو په پلي کولو يې پېل وکړ؛ خو انگرېزانو په خپل گاونډ کې يو قوي او پرمختللی

افغانستان نه شو ليدلای، له همدې امله په اخر کې د امير او انگريزانو ترمنځ اړيکې ترينگلې او انگريزانو د همدې حالت رامنځ ته کولو لپاره ډول ډول بهانې لټولې، تر هغه چې انگريزان خپلې موخې ته ورسيدل او د افغانستان دا مترقي واکمن يې پرېښود چې خپل اصلاحي پروگرامونه په بشپړ ډول عملي کړي. (۱۳: ۲۴۹)

د ريفورمونو او اصلاحي پروگرامونو په رامنځ ته کولو کې په خپله د اميرشیرعلي خان فهم او وسعت نظري اغيز درلوده او وړاندې مو هم يادونه وکړه چې اميرشیرعلي خان په خپله يو مترقي او روڼ اندی شخص و. کوم مهال چې امير ځوان و او د پلار سره يې په برتانوي هند کې د تبعيد شپې او ورځې تيرولې د افغان او انگريز لومړۍ جگړې پر مهال؛ نو د انگريزانو عصري اداره او د هغوی صنعتي موسسات يې په خپله له نږدې ولېدل، د لويديځ تمدن تر تاثير لاندې راغی او په دې علماً قانع شو، چې که د ختيځ هره ټولنه وغواړي آزاد او ابرومندانه ژوند وکړي او د پرديو له استعمار څخه خلاصون پيدا کړي؛ نو ورته په کار دی چې د عصريت او تمدن چوکاټ ته ځان واچوي، اداري نظام بايد پر ټولنه اصولي حاکميت ولري، فرهنگ بايد د خلکو ذهنونه روښانه کړي، اردو بايد د عصر له اصولو سره برابره وروزل شي؛ له دې امله دې ډول فکرونو اړ کړ چې په گران هيواد افغانستان کې د پرمختللو هيوادونو په څېر پروگرامونه پلي کړي او په همدې مسير مخ ته ولاړ شي.

د اميرشیرعلي خان په اصلاحي پروگرامونو او ريفورمونو کې د ختيځ نابغه علامه سيدجمال الدين افغان له ونډې او رول څخه هيڅ کله سترگې نه شو پټولې او د يوه څرگند لامل په توگه بايد ورڅخه يادونه وشي. که موږ د افغانستان په معاصر تاريخ کې د اميرشیرعلي خان پر دورې او واکمنۍ مطالعه کوو، خامخا به ددغه لوی افغاني عالم له نوم سره مخامخ کېږو. سيدجمال الدين افغان د کونړ د ساداتو د کورنۍ يو هوښيار او عالم شخص و. نوموړی د امير دوست محمد خان په دربار کې بلد و او دی يې د خپل زوی محمداعظم خان د استاد په توگه ټاکلی و. د امير دوست محمد خان له مړينې څخه وروسته چې کومې وړانې او ويجاړې رامنځ ته شوې، هغه ليدې او دا ډول حالت ورته له زغم څخه وتلی و او تل ورسره دا هيله وه چې په هيواد کې يې يوه ځواکمنه مرکزي اداره رامنځ ته او د نورو هيوادونو په څېر دلته هم د پرمختگ او سمون پروگرامونه پلي شي؛ خو کورنيو جگړو د هغه دغه هيله ټکنۍ کړې وه. (۲۸: ۹۹-۸۹)

دلته غواړم چې د سيدجمال الدين افغان پر ژوند او افکارو رڼا واچوم:

سیدجمال الدین افغان د په ۱۸۳۸م کال کې د کونړ په اسعدآباد کې نړۍ ته سترګې پرانیستلې وې او په ۱۸۵۷م کال کې د امیر دوست محمدخان په دربار کې پاتې شو او د امیر دوست محمدخان تر مړینې وروسته د امیرشیرعلي خان، امیر محمد افضل خان او امیر محمد اعظم خان په دربارونو کې هم پاتې شو. نوموړي د تمدن د ټولو پرمختګونو نه په استفادې سره د اسلامي نظام د ټینګولو نوې تیوري اسلامي نړۍ ته وړاندې کړه، ددې تیورۍ د پلي کولو لپاره یې تر هر ځای وړاندې خپل ګران هیواد افغانستان ټاکلی و، په همدې لړ کې یې د ریفورمونو او اصلاحاتو یو پروګرام جوړ کړ او غوښتل یې چې په افغانستان کې یې پلي کړي، دا چې هغه وخت هیواد د داخلي او کورنیو جګړو په اور کې سوځیده؛ نو امیرانو او واکمنانو ددې شخص له افکارو او پوهې څخه ونه شوای کولای چې ګټه واخلي. خو د امیرشیرعلي خان په دوهم ځل واکمنۍ کې ددې شرایط برابر شول، چې سیدجمال الدین خپل نظریات پلي کړي او امیرشیرعلي خان هم دا توانایی درلودله، چې د هغه له نظریاتو او افکارو څخه ګټه پورته کړي. سیدجمال الدین افغان په نولس کلنۍ کې دربار ته راغی او پنځلس کاله په کې پاتې شو، په داسې حال کې چې له ۱۸۵۵م څخه تر ۱۸۵۷م کلونو کې یې یو ځل هند، عراق، شام او حجاز ته هم سفرونه وکړل او نوې فلسفه او اروپایي علوم یې زده کړل. د افغانستان په دربار کې د هغه پاتې کیدل له هغه وخت سره سمون خوري، چې واکمنان په داخلي رقابتونو لګیا وو او ددې موقع یې پیدا نه کړه، چې دده نظریاتو ته په سم ډول پاملرنه وکړي. څه وخت چې امیرشیرعلي خان د پنځو کلونو هڅو وروسته دوهم ځل واک ته ورسید او د هیواد امنیت لږ څه ډاډمن شو، وټوانیده چې د اصلاحاتو د پلي کولو موقع تر لاسه کړي؛ خو سیدجمال الدین افغان دغه ځل بیا هم ونه شوای کولای، چې د امیر شیرعلي خان په دربار کې د ډېر وخت لپاره پاتې شي او امیر ته په مشورو ورکولو سره د اصلاحاتو په پروګرامونو کې عملي ونډه ولري؛ ځکه د یو شمېر ځان غوښتونکو له خوا لکه محمدرفيق خان لودي او نورو په لاس وهنو د امیر او سیدجمال الدین افغان تر منځ اړیکې ګډې وډې شوې. [د امیر او سید تر منځ د اړیکو په ګډوډیدو کې د انګریزانو له لاسو وهنو هم انکار نه شي کیدای؛ ځکه چې انګریزانو نه غوښتل چې داسې یو عالم او په سیاست پوه شخص د امیر په څنګ کې پاتې شي].

سیدجمال الدین افغان د امیردوست محمدخان پر مهال د سردار محمداعظم خان ښوونکی و، چې وروسته همدغه شخص د امیرشیرعلي خان لوی سیال وګرځید کله چې محمداعظم خان په ۱۸۶۸م کال کې د وروستي ځل لپاره د امیرشیرعلي خان په وړاندې ماتې وکړه او ایران ته ولاړ؛ نو امیرشیرعلي خان داسې وانګیرله، چې سیدجمال الدین افغان به د محمداعظم خان د پلویانو پناه ځای وګرځي حال دا چې سیدجمال الدین افغان تل د یوه مرکزي دولت غوښتونکی و او څه

وخت چې امير دوست محمد خان په هرات کې وفات شو او پرځای يې امير شيرعلي خان کېناست، سيد جمال الدين افغان له محمد اعظم خان څخه په کلکه غوښتنه وکړه، چې له خپل کشر ورور امير شيرعلي خان سره بيعت وکړي.

په هر حال سيد جمال الدين افغان پوه شو چې امير دده پاتې کيدل په افغانستان کې نه خوښوي په دې ډول يې د امير پريکړې ته غاړه کيښوده او دا يې هم ومنل چې په ايران کې به د امير له رقيب محمد اعظم خان سره ليدنه نه کوي. سيد جمال الدين افغان د بالاحصار په ارگ کې له امير سره

خداي پاماني وکړه او په هغه ورځ يې خپل ټول اصلاحي پروگرامونه په يو ترتيب کړل شوي ليست کې امير ته وړاندې کړل امير هم په خوښۍ سره د هغه ليست ومانه او په هيواد کې يې د هغه د تطبيق ژمنه ورسره وکړه.

سيد جمال الدين له هغه وروسته ايران، مصر، روسيې، عراق، برتانيې، ترکيې، هندوستان، فرانسې او جرمني ته بيل بيل سفرونه وکړل او راز راز فعاليتونه يې تر سره کړل او خپل افکار يې د تدريس، کنفرانسونو، مقالو، رسالو او جريدو له لارې تر خلکو رسول. ځينې وختونه به يې د گوندونو او مبارزو په لړ کې د خلکو لارښوونه

کوله. هغه د اروپا له علمي څېرو او نورو سره اړيکه درلودله او د ختيځ په ځانگړي ډول د اسلامي نړۍ په گټه يې فعاليتونه کول. سيد جمال الدين افغان اسلامي هيوادونو لپاره د هغوی د شته شرايطو په نظر کې نيولو سره ځانگړي نظرونه درلودل د بيلگې په توگه د افغانستان لپاره يې د يوه مرکزي حکومت د شتون پلوي کوله؛ ځکه افغانستان تر ډېرو وختونو پورې د ملوک الطوايفي سيستم او کورنيو جگړو په اور کې سوزيدلی و. په ايران او ترکيه کې، چې هلته مرکزي دولتونو شتون درلود، له داخلي امنيت او ثبات څخه برخمن و، د ديموکراتيکو رژيمونو د رامنځ ته کېدو غوښتونکي و او همدا رنگه د مصر او هند په څېر هيوادونه چې استعمار شوی وو، هلته يې د ملي ښکيلاک ضد مبارزو د پېل کولو غوښتنه کوله. نوموړي په افريقايي او آسياسي اسلامي هيوادونو کې اروپا د تيري کوونکو په وړاندې د ځواکونو د تمرکز لپاره کار وکړ او د پان اسلاميزم شعارونه يې ورکړل.

سید جمال الدین افغان د ختیځ لوی عالم او فلیسوف و، یو فاضل لیکوال، یو ادیب، یوه سیاسي وتلې څېره، یو انقلابي شخص او یو پاک زړور وینا کوونکی او تکړه خطیب و. نوموړي د اروپا د علمي او سیاسي مرکزونو ژوره پاملرنه ځانته راواړوله. هغه له هرې مستعمرې او هر استبدادي حکومت څخه وشرل شو او مستبدو او ظالمو پاچاهانو ملا به ددغه سړي له ویرې رپرېدیده، حال دا چې نوموړي پرته له کتاب، قلم او یوې چینې او پټکي څخه نور څه نه درلودل؛ خو نوموړي په هر ځای کې شاگردان وروزل، د بیلگې په توګه د ایران مستبد پاچا ناصرالدین د هغه د یوه شاګرد مرزارضا کرمانی په لاس ووژل شو. په ایران کې د مشروطه غوښتنې تخم د همدغه سیدجمال الدین او د هغه د هم فکر مرزا اقاخان کرمانی له خوا وکرل شو.

همدارنګه سید جمال الدین افغان په هند، مصر او ترکیه کې یو شمېر نوي سیاسي غورځنګونه جوړ کړل بالاخره دغه ستر افغان شخصیت د ۱۸۹۶م کال د مارچ په نهمه د استامبول په ښار کې ناروغ او د یوه شکمن طبیب په درملنه د ۵۸ کلونو په عمر وفات شو او د ترکیې د ګڼ شمېر خلکو په ګډه ګوښه ګوښه کې په ډېر عزت د شیخانو په هدیره کې خاورو ته وسپارل شو، چې د خلکو د زیاتې ګڼې ګوښې له امله ۱۸ تنه تر پښو لاندې شول. په ۱۹۴۴م کال کې د نوموړي هلوکي افغانستان ته راوړل شول او د کابل د پوهنتون په انګړ کې خاورو ته وسپارل شول. (۲۹: ۵۹۲-۵۹۳)

په لنډ ډول به ووايو چې د امیر شیرعلي خان په اصلاحاتو کې د سیدجمال الدین افغان افکارو او نظریاتو ډېره ونډه درلودله؛ خو دا ونډه عملي نه وه بلکې علمي وه. امیر شیرعلي خان د ریفورمونو طرحې او پلانونه په پراګنده ډول په ذهن کې درلودل؛ خو سیدجمال الدین افغان دده افکار او طرحې د کاغذ پرمخ راوړې وې، چې په دې سره د امیر شیرعلي خان ستونزه حل شوه او په ډېرې اسانۍ سره یې وکولای شول چې اصلاحات پېل کړي، که چېرې امیر شیرعلي خان نوموړی په هیواد کې پرېښودلی وای، شونې وه چې له هغو بهرنیو او داخلي ستونزو څخه به یې تر یوه بریده خلاصون موندلی وای، کومې چې د واک په اوږدو او په ځانګړي ډول د واک په اخرو کې ورسره مخامخ شو.

د سیدجمال الدین افغان څخه وروسته د امیر شیرعلي خان د اصلاحي پروګرامونو په پلي کولو کې د هغه د صدراعظم سید نورمحمد شاه له رول څخه هم باید چې سترګې پټې نه شي. سید نورمحمد شاه چې اوس په کابل کې د هغه په نامه یوه مېنه هم ودانه شوې، د امیر شیرعلي خان د زمانې یو ستر شخصیت او سیاسي سړی بلل کېږي، دی اصلاً د کندهار د پښین دی، چې د امیر شیرعلي خان د سلطنت په دویمه دوره کې مشهور شو، داسې چې پرله

پسې يې د افغانستان په سياسي او بهرنيو مسئلو کې د اميرشېرعلي خان د وزير او فوق العاده استازي په توگه برخه اخيسته او تل يې د خپل هېواد ولسي گټې او ملي نواميس په پام کې درلودل. چې په دې توگه د وطن د نورو صادقو خدمتگارانو په ډله کې درېدای شي.

<http://www.benawa.com/fullstory.php?id=3212#ixzz365pTWtth>

بايد يادونه وکړم چې د سيدنورمحمدشاه د ژوند او د هغه د اندونو په اړوند تر اوسه کومه ځانگړې څيړنه نه ده ترسره شوې؛ خو دا چې په سياسي ډگر کې د افغانستان د سياسي مسئلو په سر يې له انگريزانو سره مخامخ مذاکرې کړي دي او انگريزانو هم په خپلو ليکنو کې د هغه سياسي زراکت ته اشاره کړې ده، نو ويلاى شو چې د اميرشېرعلي خان په اصلاحي پروگرامونو کې دى هم ونډه لري.

اداره او سياسي تشکيلات

مخکې له دې چې د اميرشېرعلي خان اداري ريفورمونو باندې بحث وکړم، دلته اړينه بولم، چې د اداري ارزښت او د هغې تاريخي شاليد ته هم لنډه کتنه ولرم.

پوهېږو چې انسان يو ټولنيز موجود دى او داد ده فطري ځانگړتيا ده، چې په ټولنه کې ژوند کوي او ټولنيزې اړيکې ساتي. انسان يو شمېر انفرادي اړ تياوې په انفرادي توگه هم ترسره کوي؛ خو گڼ شمېر نورې چارې په ټولنيزه توگه ترسره کوي، کله چې انسان ونه توانيده چې يو شمېر کارونه په يوازې توگه ترسره کړي؛ نو اړ شو چې د يوې ټولنيزې موسسې بنسټ کېږدي او اړوند کارونه د همدغې موسسې په واسطه ترسره کړي.

په دې توگه انسان ابتدايي او لومړنۍ اداره جوړه کړه او د خپلو همنوعانو سره يې يو ځاى د کار وېش رامنځ ته کړ. د انساني ژوند په تاريخ کې هغې ابتدايي ادارې هم ډېر مهم رول لوبولى دى. وگړو ځانته رهبر غوره کړ، رهبر هم ټولنې ته پلان جوړ کړ، دندې يې ووېشلې، منازعات يې حل کړل او پر هغوى يې نظارت هم وکړ.

انسانانو د اداري نظام په مرسته يو بل سره تفاهم وکړ او د وخت په تيريدو سره يې د همدغې بالمقابل مفاهيمې په واسطه اداري نظام هم بشپړ کړ.

په حقيقت کې اداره او سياسي نظام ډېر لرغونى تاريخ لري او د انساني ژوند په پېل کېدو سره سم رامنځ ته شوى دى او بيا د لومړنيو لرغونو تمدنونو رامنځ ته کيدل، د کمال لوړو درجو ته د هغوي رسيدل، د کرنې، مالدارۍ، صنعت او سوداگرۍ رامنځ ته کول، د پراخو امپراتوريو رامنځ ته کول او د اړدو کلونو لپاره په پراخو پرگنو واکمني چلول، د يوه اداري سازمان د شتون څرگندونه کوي او دوى د يوې ادارې په شتون کې په دې وتوانيدل، چې د ژوند کولو او په ژوند کې د پرمختگ کولو لومړني بنسټونه رامنځ ته کړي. (۱۶: ۱)

د تاريخ په اوږدو کې انساني ټولنو د اداره کولو بيلابيل حکومتي سياسي نظامونه تجربه کړي دي، د بيلگې په توگه د غلامۍ سيستم، د ځمکوالۍ سيستم، د پانگوالۍ او سرمايه دارۍ سيستم، چې په پورته ټولو سيستمونو کې سياسي، ټولنيزو او اقتصادي او اداري اړيکو بدلون موندلى او همدارنگه د سياسي نظامونو په برخه کې مطلقه شاهي، مشروطه شاهي او جمهوري او دا ډول نور نظامونه رامنځ ته شوي دي. دا هر سيستم په خپل دوران کې د نوي او عصري سيستم په توگه معرفي شوي دي. بې له شکه چې پورتنیو سيستمونو به منفي اړخونه هم درلودل؛ خو په ټوله کې د ټولنيز نظم په راوستلو او د اقتصادي سيستم په پياوړتيا کې ترې گټې اخيستل شوي دي.

داسې ډېر نظامونه تير شوي دي چې خپل اداري طرز او اصول يې په مستبدانه توگه رامنځ ته کړي دي، چې په هغوى کې د ځانگړو اشخاصو او طبقو د ځواکمنتيا لپاره هڅې کيدې او د عامو وگړو حقوق هلته خوندي نه وو. لوړو طبقو خپل ټول اقتصادي او نورې اړتياوې له همدغو عامو وگړو څخه پوره کولې، درانه ملاماتوونکي ماليات يې پرې ايښودل، په کم محصول سره به يې په ځمکو کې کار کولو ته اړ کول، د غلام په توگه به يې له هغوى څخه گټه اخيستله او هغوى ته يې په هيڅ ډول سياسي او ټولنيزو کارونو کې ونډه نه ورکوله.

مگر سربيره په دې په تاريخ کې داسې نظامونو بيلگې هم ډېرې شته، چې خپل اداري اصول يې د عدل او مساواتو په اساس رامنځ ته کول او خلکو ته په ټولو سياسي، اقتصادي او ټولنيزو فعاليتونو کې ونډه ورکړل شوې ده، لکه د لرغوني يونان او روم او په تيره بيا د اسلام په صدر کې د اسلام ستر پيغمبر حضرت نبي اکرم (ص) او د هغه د څلورو خلفاو اداري طرز يې لويې بيلگې دي.

د منځنيو پېړيو په دوره کې د اروپايي پاچاهانو واک محدود و او سيمه ييز فيوډالان په خپلو سيمو کې تر پاچا ډېر ځواکمن و. سيمه ييزو حاکمانو په خپله خوښه کولای شول، چې ترلاس

لاندې ټولنې لپاره د خپلې خوښې اداري اصول او مقررات وضع کړي؛ خو له صليبي جگړو وروسته دغه حالت په تدريج سره د بدلون په لور روان شو، د منځنيو پېړيو دوره د زوال په لور روانه وه، د علمي او جغرافيايي څيړنو په اساس په اروپايي ټولنو کې نوي تغيرات رامنځ ته شول او د رنسانس غورځنگ هم ظهور وکړ. له بلې خوا پاچاهان قوي شول او د نوو ناريه وسلو په زور يې ځواکمن خانان او سيمه ييز فيوډالان وځپل او خپل اطاعت ته يې اړ کړل او په دې سره پاچاهان ځواکمن شول او د مرکزي دولتونو اساس يې کيښود. دا د اروپا د نويو پېړيو دوره وه چې پېل شوه. پادشاهانو د کليسا په ملتيا مستبد دولتونه رامنځ ته کړل او د ډېرو اوږدو کلونو لپاره د ادارې همدغه طرز ته ادامه ورکړل شوه. دا چې په دغه دوره کې لويو اروپايي دولتونو د آسيا، افريقا او امريکا په وچو کې لويې مستعمرې رامنځ ته کړې؛ نو د ادارې همغه طرز دغو وچو ته هم ورسيد.

ډېری دا ډول حکومتونه مورثي و او واک به يوازې د يوې کورنۍ او يا هم د څو ځواکمنو کورنيو تر منځ وېشل کيده. په ۱۷۷۵م کال کې د امريکا انقلاب او ورپسې په ۱۷۸۹م کال کې د فرانسې د لوی انقلاب په رامنځ ته کېدو په اروپا او نړۍ کې د مستبدو ادارو لمن هم په ټوليدو شوه، په ځينو هيوادونو کې په مطلق ډول جمهوري نظامونه او په ځينو نورو هيوادونو کې مشروطه شاهي حکومتونه رامنځ ته شول.

افغانستان هم د نړۍ د ډېرو نورو هيوادونو په څېر مختلف سياسي نظامونه تجربه کړي دي. په دې هيواد کې هم لويې او پراخې امپراتورۍ رامنځ ته شوي دي، چې د ادارې ځانگړي اصول يې درلودل. د نولسمې ميلادي پېړۍ تر پايه پورې په افغانستان کې سياسي نظامونه او حکومتونه مورثي وو او په مطلقه ډول يې کارونه پرمخ تلل، خو په شلمه ميلادي پېړۍ کې مشروطه او جمهوري نظامونه رامنځ ته شول.

د افغانستان د معاصر تاريخ د پېل کېدو څخه وړاندې په هيواد کې کومه مرکزي اداره موجوده نه وه؛ بلکې افغانستان د تيموري دولت له ړنگيدو وروسته د گاونډيو واکمنيو ترمنځ ووېشل شو؛ خو بيا هم د يوې لنډې مودې لپاره د کندهار هوتکي او د هرات ابدالي دولتونه رامنځ ته شول، چې د هغوی د ادارې طرز په همغه پخواني شکل پرمخ وړل کيدو.

خو څه وخت چې په ۱۷۴۷م کال کې د نوي افغانستان بنسټگر احمدشاه بابا واک ته ورسيد؛ نو په يوه نوي او تازه شکل يې اداره رامنځ ته کړه. د احمدشاه بابا د ادارې طرز په اړه مؤرخ عطايي داسې ليکي: «احمدشاه بابا په دې پوهيده، چې په هره اندازه يو متمرکز قوي دولت قايم کړي په

همغه اندازه به د فتوحاتو د هضم توان زیات وي، ده د نادر افشار مقتدره اداره لیدلې وه او د گورگاني هند د ادارې مطالعه یې هم په خپله وکړه او هم یې خلک مؤظف کړل، چې د افغاني امپراتورۍ لپاره یوه منظمه نقشه طرح او تطبیق کړي. احمدشاه بابا کاملاً نوی نظام قایم کړ، چې د ایران صفوي او د هند مغولي ادارو او تشکیلاتو له پلوه یو ترکیب و؛ خو په خپله د افغاني ټولنې د عرف عناصر هم ورسره ګډ وو.»

د احمدشاه بابا اداري نظام په دوو برخو وېشل کیده، چې هغه ملکي او نظامي برخې وې. ملکي برخه یې بیا هم په دوو برخو وېشل شوې وه، چې هغه امنیت او عامه خدمات وو. ددې ټولو اداري او نظامي څانګو په رأس کې صدراعظم ولاړ و او هغه هم د پاچا د مشاور حیثیت درلود، د حکم اصلي مصدر پاچا و او صدراعظم یې ملکي او نظامي چارې پرمخ بیولې. تر پاچا را لاندې ډېر ستر مقام هغه شورا وه، چې د قبیلوي خانانو، سترو نظامي قوماندانانو او روحاني مشرانو څخه ترکیب شوې وه. ددې شورا غړو په شیر سرخ جرګه کې هم ګډون درلود او احمدشاه بابا خپلې ټولې چارې د دوی د نظر سره سمې ترسره کولې. (۲۸: ۳۲-۳۳)

احمدشاه بابا د دربار مصارف کم کړل، د پوځیانو او د دولت د کارکوونکو معاشات یې په خپل وخت اجرا کول، مالي دفترونه یې خورا ښه منظم کړل، په دولتي تشکیلاتو کې یې وزارت رامنځ ته کړ چې د اوس وخت د صدراعظم له کچې سره برابر دی او په ولایتونو کې یې صوبه داران رامنځ ته کړل؛ همدارنګه دیوان اعلیٰ (د مالیې وزارت)، خزانه داري، دفتر ضبط بیګي (امنیه او کوټوالي)، ضبط او احوالاتو دفتر (استخبارات)، دیوان انشاء (دارالانشاء)، قاضي القضاة یا لوی قاضي، کلانتر چې امنیتي چارې یې ترسره کولې او دا ډول نورې ادارې یې رامنځ ته کړې.

<http://www.esalat.org>

په دولتي چوکاټ کې یو بل مهم اورګان قضايي قوه وه، چې دا قوه هم د هغه وخت د معاصرو دولتونو په څیر رامنځ ته شوه. د احمدشاه بابا د سلطنت پر مهال د مرکز او ولایاتو قاضیان د پاچا له خوا د درباري امام په واسطه معرفي کیدل. د پلازمینې قاضي ته قاضي القضاة ویل کیدل. ملا ادریس چې قاضي القضاة و، اته (۸) مرستیالان او محررين یې درلودل. قاضي القضاة د عادي دندو سربیره د پولیسو پر مامورینو هم نظارت درلود چې د قانون او نظم په ساتلو مؤظف وو. د امپراتورۍ په ټول قلمرو کې ټیټ پوړي قاضیان په دندو ګمارل شوي وو. په ولایاتو او محلاتو کې د قاضیانو مرستیالانو دندې ترسره کولې. په پلازمېنه او ولایتونو کې شرعي محکمې موجودې وې او د هیواد د قضايي قوې په توګه یې کارونه پرمخ وړل. د احمدشاه

بابا د ټاکلو پر مهال پریکړه وشوه چې د ټول دولت لپاره دې، د قوانینو یوه واحد مجموعه ترتیب او د عرف پر ځای دې د قومونو په منځ کې د اجرا حالت ته واچول شي. د قوانینو دغه مجموعه د (فتاوی احمدشاهي) په نوم په پښتو ژبه د مولوي عبدالله کندهاري له خوا ترتیب او تهیه شوه او په ۱۳۲۲ق کال کې چاپ شوه.

قاضیانو د اسلامي شریعت مطابق عدالت تطبیق کاوه، په کلیو او بانډو کې د ثابتو جرمونو فیصلې به د کلیو د سپین ږیرو له خوا کیدلې او هغه دوسیې چې جرمونه یې ثابت نه وو، قاضیانو ته سپارل کیدې. مجازات به د قاضي له خوا ټاکل کیدل او د محتسب له خوا به پلي کیدل.

یو بل قاضي د (قاضي خانه) په نوم ماموریت کاوه، چې د (داروغه بازار) په نوم هم یادیده، ددې قاضي دنده په بازار کې د نرخونو او اوزانو کنترول و. په همدې ډول د احمدشاه بابا په وخت کې نظامي محکمې هم موجودې وې او مسؤل شخص یې د (قاضي عسکر) په نوم یادیده او د نظامي ډسپلین د لاستحکام په موخه یې دنده ترسره کوله. (۱۲: ۳۷-۳۸)

په ۱۷۵۷م کال کې وروسته له دې چې احمدشاه بابا یوه لویه امپراتوري جوړه کړه او افغاني اصلي خاورې یې له خپلو پولو سره یو ځای کړې؛ نو دا لوی قلمرو یې د ښه تنظیم په موخه په ولایتونو او اعلی حکومتونو ووېشه. ولایتونو پراخه ساحه احتوا کوله او د اعلی حکومتونو په پرتله یې اهمیت درلود. د اداري د وېش له مخې یې خپل قلمرو په لاندې ۸ ولایتونو او ۱۵ اعلی حکومتونو ووېشه:

الف - ولایتونه:

۱- د کندهار ولایت	۲- د کابل ولایت	۳- د خراسان ولایت
۴- د هرات ولایت	۵- د مزار شریف ولایت	۶- د بدخشان ولایت
۷- د پنجاب ولایت	۸- د کشمیر ولایت	

ب - اعلی حکومتونه:

۱- د فراه اعلی حکومت	۲- د میمنې اعلی حکومت	۳- د بلوچستان اعلی حکومت
۴- د لغمان اعلی حکومت	۵- د پېښور اعلی حکومت	۶- د غزني اعلی حکومت

۷. د دیره اسماعیل خان اعلی حکومت ۸. د دیره غازي خان اعلی حکومت

۹. د شکارپور اعلی حکومت ۱۰. د سیوی Siwi اعلی حکومت ۱۱. د سند اعلی حکومت

۱۲. د حجه اعلی حکومت ۱۳. د لیه Leih اعلی حکومت ۱۴. د ملتان اعلی حکومت

۱۵. د سرهند اعلی حکومت

په دې سربیره هر ولایت او اعلی حکومت په محلونو او ولسوالیو او هره محله یې په کلیو وېشلې وه. د ولایتونو او اعلی حکومتونو حکمرانان او یا د سیمې ولسوالان او نظامي قوماندانان د شاهي فرمان په واسطه ټاکل کیدل او همدا ډول د سیمو مامورین د وزیرانو په واسطه د پادشاه د اوامرو په اثر ټاکل کیدل.

احمدشاه بابا ددې سیاسي او اداري سیستم په اساس د سیاسي یووالي کلک بنسټونه کینودل او د افغانستان د خلکو ترمنځ یې مساوي حقوق رامنځ ته کړل؛ خو د احمدشاه بابا تر مړینې وروسته د هغه ځای ناستو ونه شوای کولای چې د دولت د اداري سازمان په عمومي بڼه کې تغییرات راولي او یا هم د احمدشاهي امپراتورۍ قلمرو ته پراختیا ورکړي؛ ځکه د ورونیو ترمنځ د قدرت په سر خپل منځي جگړو او وروسته د دوو کورنیو سدوزیانو او بارکزیانو ترمنځ جگړو له امله د انگریز او تزاري روسیې د وړاندې تګ سیاست ته لاره هواره کړه، چې په پایله کې د هیواد شمالي، ختیځي او جنوبي سیمې له احمدشاهي قلمرو څخه جدا کړل شوې، سمندر ته لاره بنده شوه او هیواد مو په وچه پورې محدود شو؛ خو کله چې امیر شیرعلي خان د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید، د لومړي ځل لپاره یې د عصري اداري تشکیلاتو بنسټونه کینودل. دده لومړۍ هڅه دا وه چې یوه ځواکمنه مرکزي اداره رامنځ ته کړي او فیوډالان کمزوري کړي. د همدې کار په موخه یې افغانستان د اداري تشکیلاتو له مخې په پنځو لاندې ولایتونو ووېشه:

۱. د کابل ولایت ۲. د کندهار ولایت ۳. د افغاني ترکستان ولایت

۴. د هرات ولایت ۵. د فراه ولایت (۵: ۱۰۶-۱۰۸)

له دې پرته امیر ډیر منظم پلان درلود، چې د ولایتونو تشکیلات هم په یوه منظم چوکاټ کې واچوي؛ خو د وروسته پاتې ټولنې د ستونزو هوارول ساده کار نه دی او ډېر کارونه معطل پاتې شول.

اميرشیرعلي خان په ۱۸۷۴م کال کې اداري تشکيلاتو او د دولت جوړښت ته پاملرنه وکړه او د افغانستان په تاريخ کې لومړی ځل و، چې په عصري پرنسيپونو ولاړه يوه کابينه يې جوړه کړه. ددې کابينې صدراعظم او وزيران پيژندل شوي، د ښه نامه خاوندان او تر ډېره بريده باسواده او د کار په سطح کې هم پوهيدلي خلک وو.

امير د خپلې کورنۍ کوم غړی يا د سردارانو څخه يو څوک هم په دغه کابينه کې داخل نه کړ او دده د لومړني ريفورم جوهر هم همدغه ټکی و. (۲۸: ۹۹)

همدا ډول ددې کابينې د مقامونو لپاره يې د پښتو نومونه او القاب غوره کړل. په دراني امپراتورۍ او له هغې وړاندې په افغاني حکومتونو کې د دولتي مقامونو نومونه او القاب د افغانستان د لرغونو اصطلاحاتو له مخې، چې له عربي او ترکي کلماتو څخه ترکيب شوي وو، رواج درلود او همداسې يې دوام درلود لکه: عمدة الامرا، اشرف الوزراء، وزير، مستوفي، منشي او په دې ډول ځينې ترکي کلمات لکه: ديوان بيگي، ضبط بيگي، قراول بيگي، عرض بيگي، ايشک اقا سي، شاه اکا سي، يساول باشي، اردو باشي، قافله باشي او نور....

امير شيرعلي خان دا نومونه پښتو ته واړول او په ۱۲۸۹هـ ق کال کې يې د عبدالله جان د وليعهدۍ د جشن په مراسمو کې دا نومونه په رسمي ډول اعلان کړل او دوه مياشتې وروسته يې د شمس النهار په جريده کې د جشن د خبرتيا تر څنگ دا اصطلاحات هم خپاره کړل.

دا کابينه د لاندې کسانو څخه جوړه شوې وه:

۱- سيد نور محمد شاه کندهاري صدراعظم، د پښتو نوم يې (لوی ټول مختار

۲- حبيب الله خان وردگ د ماليې وزير، د پښتو نوم يې (لوی ملک)

۳- ارسلان خان د بهرنيو چارو وزير، د پښتو نوم يې (لوی مين د باندې)

۴- عصمت الله خان جبار خيل د کورنيو چارو وزير، د پښتو نوم يې (لوی مين د غرو)

۵- ميرزا محمد حسين خان د حضور منشي د پښتو نوم يې (لوی کښل)

۶- حسين علي خان پنجشيري سپه سالار- د جنگ وزير، د پښتو نوم يې (ټول مشر)

۷- احمد علي خان چغتايي د خزاني وزير، د پښتو نوم يې (لوی ټولونی)

۸- شيردل بازکزی د شمالي ولايتونو نائب الحکمه، د پښتو نوم يې (لويښاب)

۹- خوشدل خان د شیردل خان زوی د شمالي ولایتونو د دارالحکمه په توګه، په پښتو کې (کمکی ناب)

همدا ډول یې نظامي مقامونو ته هم د سرغونډ مشر، د غونډ مشر، سرسلمشر او سلمشر نومونه غوره کړي وو. (۶۰۸-۶۰۹)

د همدې نویو تشکیلاتو په لړ کې یې د خبرو شخصیتونو څخه یوه ۱۲ کسيزه شورا هم جوړه کړه، چې په رأس کې یې په خپله امیر قرار درلود. ددې شورا دنده مشورتی وه او امیر ته یې په کارونو کې مشورې ورکولې. (۲۸: ۱۰۰)

امیرشیرعلي خان د لویو ملي مسئلو د حل په موخه لویې جرګې هم جوړې کړي دي او دا ددې څرګندونه کوي، چې امیرشیرعلي د عصري اداري تشکیلاتو ترڅنګ له افغاني عنعنوي اداري طرز سره هم علاقه درلودله. نوموړي د ۱۸۶۵م کال د خپل امارت په لومړۍ دوره کې، د خپلو وروڼو سره د شته اختلافاتو د حل په موخه، په کابل کې یوه لویه جرګه جوړه کړه چې د هیواد له مختلفو سیمو څخه دوه زره کسانو په کې ګډون کړی و او ددې جرګې ګډون والو امیر ته مشوره ورکړه، چې د خپلو وروڼو په وړاندې جګړه وکړي. همدا ډول د واکمنۍ په دوهمه دوره کې په ۱۸۷۳م کال د خپل ۱۳ کلن زوی عبدالله جان د ولیعهد ټاکلو لپاره یې لویه جرګه راوبلله او له هغه وروسته یې یو لوی جشن جوړ کړ او د شمس النهار د اقتباس په استناد پنځه لکه مخور او سپین ږيري ورته راغونډتل شوي وو، چې اووه شپې او اووه ورځې یې دوام درلود. (۴۲: ۴۷)

امیرشیرعلي خان د پوستي مواصلاتو په ډګر کې عصري پوستي اداره رامنځ ته کړه، چې یوازې یې د خلکو ترمنځ اړیکې رامنځ ته نه کړې؛ بلکې په دولتي-دفتری اړیکو کې یې هم ډېرې ژورې اغیزې درلودلې او د همدې ادارې په اساس یې د مختلفو ولایتونو او حتی د کلیو ترمنځ هم اړیکې رامنځ ته کړې. په همدې موخه د لومړي ځل لپاره پوستي ټکټونه د کابل په سنگي مطبعه کې، چې د دوو هندي مسلمانانو له لورې جوړه شوې وه چاپ شول. ددې ټکټونو بیه ۲/۱، ۴/۱ او ۱۰/۱ کابلۍ روپۍ ټاکل شوې وه. دا چې په هغه وخت کې د حمل او نقل عصري وسایل موجود نه وو، نو پوسته به د لارې په اوږدو کې په پلي او سپاره ډول اړونده پوستي مامور ته سپارل کیده او بیا به خپل مرسل الیه ته رسول کیده. (۹: ۳۸۴)

امیرشیرعلي خان د مالیاتو په اداره او قوانینو کې هم بنسټیز بدلونونه رامنځ ته کړل؛ ځکه دده تر واکمنۍ مخکې د مالیاتو د راټولولو سیستم داسې و، چې د ځمکو د مالیاتو دریمه برخه د کال

په لومړيو درو مياشتو کې مخکې تر مخکې اخيستل کيده. يعنې په پيشکي ډول به د دولت له خوا حواله کيده او بيا به د تحصيلدارانو له خوا توليده. حال دا چې د ځمکو حاصلات به درې مياشتې وروسته اخيستل کيدل. همدارنگه د دولت د مامورينو او د پوځ د سرتيرو معاشونه به هم په ماليه ورکونکو باندې حواله کيدل او په ظلم او فشار سره به له خلکو اخيستل کيدل او دا کار به د نظامي کسانو او رسمي تحصيلدارانو له خوا تر سره کيدو. د مالياتو تر ټولو دروند بار د بزگرانو په اوږدو و او همدا ډول په ښارونو کې کسبگر او نور خلک اړ کيدل، چې د سرتيرو تر فشار لاندې د نظامي افسرانو د دولت د مامورينو بېگار وکړي. دغه ډول چلند د کسب او کړنې د پرمختگ په برخه کې لوی خنډ گرځيده.

اميرشیرعلي خان د مالياتو د ادارو د اصلاح لپاره يو شمېر فرمانونه او حکمونه وضع کړل؛ لکه د ځمکو ماليات به د حاصلاتو د ټولولو تر مهال پورې مخکې له مخکې نه اخيستل کيدل، کله به چې حاصلات ټول شول ماليه ورکونکي به په خپله ماليه حواله کوله او په مقابل کې به يې رسمي سند ترلاسه کاوه، تحصيلدار او سرتيرو ته اجازه نه وه چې په ماليه ورکونکي پسې ورشي. د دولت د مامور، عسکر او افسر معاشاتو په ماليه ورکونکو پورې اړه نه درلوده؛ بلکې د هغوی معاش به د دولت له خزاني څخه په نغدي ډول ورکول کېدو. د پوځ سرتيرو او افسرانو ته اجازه نه وه چې د ښارونو په منځ کې واوسېږي او دوی ته د ښار څخه بهر دايمي استوگنځي جوړ شول او دا کار ددې لپاره تر سره شو چې سرتيري د ښار په اوسيدونکو ظلم ونه کړي. په همدې ډول د بېگار کارونه منع شول او کارگر ته د کار په بدل کې نغدي اجوره ورکول کيده. (۲۹: ۵۹۴)

اميرشیرعلي خان د خپلو اصلاحاتو په لړ کې يو شمېر قضايي چارو ته هم پاملرنه وکړه او د نورو ملکي او نظامي چارو د ښه تنظيم په موخه يې ځينې قوانين هم وضع کړل. د هغو له جملې څخه کولای شو چې د هغو نظامنامو تعليماتنامو څخه يادونه وکړو، چې په مرتضاوي او مصطفوي مطبعو کې په چاپ رسيدلي وو.

په همدغه وخت کې د سرتيرو په منځ کې د انضباط او ډسپلين د تحکيم او د عسکري منسوبيتو او د ملکي وگړو تر منځ د جرمونو د مخنيوي په موخه د دربار د منشي او ترجمان قاضي عبدالقادر په واسطه د (فتاوی اميري يا تشریح الجرایم) په نامه د قوانينو يوه ټولگه چې د معتبرو فقهي کتابونو څخه پکې استفاده شوې وه، په يو څلويښت څپرکو کې ترتيب او تنظيم کړه. د قوانينو دا ټولگه په ۱۸۷۳م کال په (۲۸۴) مخونو کې د مصطفوي مطبعه کې چاپ شوه،

چې په سم ډول يې پېل او پای ځانگړی شوی نه دی، له لومړي څپرکي کې پېل او په يوڅلويښتم څپرکي پای ته رسيږي. دغه کتاب د کابل په عامه کتابتون کې موجود دی.

په دې کتاب کې د موضوعاتو او مسايلو په فهم کې اسانتياوې شته، د بيلگې په توگه په مطالعې سره يې کولای شو د عمدي، شبه عمدي، خطا، اکراه او نورو قتلونو ترمنځ په توپيرونو او د هغوی حکمونو په اړوند په اسانۍ سره وپوهیږو.

په دې کتاب کې د عسکري منسوبينو او د عامو وگړو جرمونه او د هغوی مجازات تعريف او ټاکل شوي دي. د بيلگې په توگه د پادشاه د حقارت احکام، د پادشاه د مقررې او انتظام پر خلاف په پوځ يا هيواد کې د پاڅون احکام، په پوځ کې د مخدره توکو د کارونې احکام، له جگړې تېښته او مقابل لورې ته د ورتگ احکام، په پوځ کې د غيرحاضري احکام، د رشوت اخيستلو احکام، د دروغجنې گواهي احکام، د جعل کولو احکام او دا ډول نور احکام په لنډ ډول په دغه فتاوا کې ځای پر ځای شوي دي. قاضي عبدالقادر د دې ټولگې په ليکلو کې ډېرې ستونزې گاللي دي او د اميرشيرعلي خان په ملکي او نظامي اصلاحاتو کې ډېر رول لري. ددې سربيره قاضي محمد سعيد د هغه وخت د مشهورو قاضيانو څخه و، چې په خپلو کارونو کې بشپړ صلاحيت ورکړل شوی و. ددې قاضي مهر د امير دوست محمد خان او اميرشيرعلي خان د وخت په اسنادو کې، چې په ملي ارشيف کې خوندي دي، ليدل کيږي. نوموړی د يوه غني کتابتون درلودونکی هم و، چې امير دوست محمد خان ورته ډالۍ کړې و. (۱۲: ۴۲-۴۳)

د امير شيرعلي خان په اداري تشکيلاتو کې تر ټولو ستره نقيصه او کمبودتيا يوه منظمه اطلاعاتي اداره وه، امير او دده ټولو همکارانو ترپايه ددغې نقيصې چاره ونه کړه او ددغې ناحيې څخه يې ډېر زيانونه هم وليدل؛ ځکه دده تر ډيرې لاندې او دده په دربار کې د انگرېزانو جاسوسان موجود وو، چې دده هر څه يې تر انگرېزانو رسول. (۲۸: ۱۰۰)

د عصري اردو تشکيل

پوهيږو چې د افغانستان په پنځه زره کلن تاريخ کې، خورا لويې امپراتورۍ او دولتونه تير شوي دي او هغوی د خپل قلمرو د پراختيا او د خپلو پولو څخه د ساتنې او دفاع په خاطر پراخي جگړې کړي، چې دا د روزل شويو پوځونو په شتون دلالت کوي. همدارنگه د افغانستان د معاصر

تاریخ له پېل کېدو سره، د احمد شاه بابا تر قوماندانۍ لاندې د غیر منظم پوځ تر څنګ د یوه منظم او دایمي دولتي پوځ موجودیت چې د هغه وخت په ټولو جګړه ییزو سفرونو کې په پوره ویاړ او میراني جنگیدلی و، دا مطلب په ډاګه څرګندوي چې دا پوځ به هم روزل شوی او لږ تر لږه د مروجو وسلو د استعمال په برخه کې به یې ښوونه او روزنه لیدلې وي، دا چې د دوی د ښوونې او روزنې لپاره کومه مدرسه، ښوونځی یا موسسه وه او که نه بشپړ تاریخي اسناد په لاس کې نه لرو؛ خو بیا هم د بیلګې په توګه ځینو تاریخ لیکونکو لکه مونت استورات الفنسټون د (ګزارش سلطنت کابل) په نوم کتاب او زموږ افغان تاریخ لیکونکي میر غلام محمد غبار په خپل (احمد شاه بابا افغان) نومي کتاب کې د هغه وخت د پوځ له مختلفو تشکیلاتو او ډولونو څخه په مفصل ډول یادونه کړې ده او هم یې د سرتیرو او افسرانو د معاش په باره کې هم څرګندونې کړي دي. د افغانستان د اردو تشکیلات او ډول د امیر دوست محمد خان تر دوهمې دورې پورې په هغه شکل پاتې شو؛ خو کله چې امیر دوست محمد خان د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید او هغه په هند کې د انګریزانو پوځي تشکیلات او پرمختګونه له نږدې څخه لیدلي وو او هم د هغې اړتیا له مخې چې باید د افغانستان مختلف ولایتونه په مرکزي دولت پورې وتړل شي، نویو عسکري او پوځي تشکیلاتو ته یې اړتیا ولیدله؛ نو ویلای شو چې د امیر دوست محمد خان د خپلي واکمنۍ یو مهم کار داو، چې د لومړي ځل لپاره یې پوځي تشکیلات عصري کړل او په عصري اصولو یې خپل پوځ وروزلو.

نوي مسلمان انګریز عبدالله خان چې له دې وړاندې یې نوم مسټر کیمبل و او د کندهار په جګړه کې اسیر شوی و [نوموړی په هغه جګړه کې ونيول شو چې په ۱۸۳۴ م کال کې شاه شجاع د انګریزانو او سکانو په مرسته په کندهار حمله کړې وه]. د اسلام تر منلو وروسته په افغانستان کې پاتې شو او د امیر پوځ ته یې د نوو نظامي اصولو او عسکري تمریناتو روزنه ورکوله. همدارنګه ډاکټر ارلان امریکایي د رنجیت سنگ له دربار څخه د امیر دوست محمد خان خدمت ته راغلی و او نایب عبدالصمد خان هم له امیر سره د نوو عسکري تشکیلاتو په رامنځ ته کولو کې مرسته او خدمت کاوه.

د افغاني تاریخ لیکونکو په تاریخونو کې د هغه مهال د عسکري تشکیلاتو په اړوند پوره او مفصل معلومات نه شته؛ خو د افغانستان په نوم کتاب، چې د هملتون په نوم یو انګریز لیکلی او په ۱۹۰۶ م کال کې په لندن کې چاپ شوی، د افغانستان د تاریخ او همدا ډول د امیر دوست محمد خان د پوځي تشکیلاتو په اړه هم معلومات لري او لیکلي یې دي چې :

امير دوست محمد خان د امارت په لومړيو کې افغانستان ۱۱ نظامي مرکزونه درلودل، هر پلي غونډ (۸۰۰) نفره درلودل، چې په ورځنيو تمريناتو کې (۶۰۰) عسکرو گډون کولای شو. همدارنگه هر سپاره غونډ (۳۰۰) عسکر درلودل او ددې دورې په منځنيو کې ټول منظم عسکر عبارت وو له: ۱۶ پلي غونډونه، هر غونډ (۸۰۰) نفره - جمله (۱۲۸۰۰) نفره. ۳ سپاره غونډونه، هر غونډ (۳۰۰) نفره - جمله (۹۰۰) نفره، چې ۶۷ صحرايي توپونه، ۶ جبل توپونه، ۴ ثقيل توپونه او يو زنبورک توپ يې درلود. په دې سره د جمله منظم پوځ شمېره (۱۳۷۰۰) نفرو ته رسیده، چې ټول (۸۱) توپونه يې درلودل.

د منظم پوځ سربيره ايلجاري عسکر هم موجود وو، چې د اړتيا په وخت کې تياريدل ددې پوځ شمېره هم په لاندې ډول وه.

په کابل کې (۳۱۰۰) نفره، په کندهار کې (۱۸۰۰) نفره، په هرات کې (۲۲۰۰) نفره او په بلخ کې (۲۹۰۰) نفره، چې جمله (۱۰۰۰۰) نفرو ته رسيدل. (۱۱: ۱۱۶-۱۱۸)

له امير دوست محمد خان وروسته اميرشیرعلي خان د پوځ په روزنه، تنظيم او د عسکري تشکيلاتو په رامنځ ته کولو کې ډېره پاملرنه وکړه. هغه وخت چې د دوهم ځل لپاره واک ته ورسيد او له ورونيو سره د مسلسلو جگړو په نتيجه کې يې د پلار څخه ورياتي پوځ گټوډ شوی و او له غوره سمون څخه برخمن نه و؛ نو ددې فکر ورسره پيدا شو چې بايد په دې پوځ کې سمون رامنځ ته شي، ځکه يې شهزاده يعقوب خان او سپاه سالار فرامرز خان ته دنده وسپارله چې سرتيري بالا حصار ته راټول او دده له نظره يې تير کړي. امير د معايينې څخه وروسته د هغوی له منځ څخه غوره سرتيري راټول او د باور وړ پوځ يې ورڅخه جوړ کړ. (۳۵: ۵۶۳)

نوموړي د يوه باثباته دولت د جوړښت او ټينگښت لپاره د عصري اردو جوړيدل لومړنۍ اړتيا بلله. دی په دې پوره قانع و، چې پخوانۍ لښکرې د پخواني نظم په چوکاټ کې د نننۍ جگړې په ميدان کې توان نه لري؛ ځکه چې د جگړې تخنيک، ښوونه او روزنه نوې شوې ده. په ځانگړې توگه امير د افغانستان جغرافيايي موقعيت، چې د دوو زبرځواکونو په منځ کې واقع و، ددې اړتيا وه چې د يوې منظمې عصري روزل شوې اردو په وسيله وساتل شي.

اميرشیرعلي خان خپل سپاه سالار حسين علي خان د يو شمېر تجربه لرونکو صاحب منصبانو سره مؤظف کړ، چې د اردو تشکيلات نوي کړي. خو کله چې د امبالې کنفرانس لپاره هند ته ولاړ؛ نو

هلته يې يو شمېر هندي مسلمانان، چې د اردو د کار متخصصين وو استخدام کړل. سردار غلام نقشبندی، عبدالمجید او فتح علي خان د افغاني اردو لومړني بنوونکي وو. (۲۸: ۱۰۲)

دا اردو د خپلو نوو تشکيلاتو او ارقامو له مخې د هیواد په اتو (۸) نظامي مرکزونو کې په لاندې ډول ځای پر ځای شول:

په کابل کې ۱۰۰۱۰ نفره، په جلال آباد کې ۳۲۲۰ نفره، د کابل په شیر پور کې ۳۲۲۰ نفره، په کندهار کې ۶۳۷۰ نفره، په کورمه کې ۳۱۹۰ نفره، په هرات کې ۱۱۲۲۰ نفره او په میمنې کې ۲۸۴۰ نفره.

په عمومي ډول پورته اته نظامي مرکزونو په لاندې درې عسکري ټولگيو وېشل شوي وو.

۶۲ پلي غونډونه، هر غونډ (۶۰۰) نفره - جمله ۳۷۲۰۰ نفره.

۱۴ سپاره غونډونه، هر غونډ (۶۰۰) نفره - جمله ۹۶۰۰ نفره.

د فيلانو، آسونو، کچرو او د غويو کښولو توپخانه - جمله ۵۱۹۰ نفره.

په دې سره په ۱۸۷۲م کال کې د افغانستان د منظم پوځ شمېره ۵۱۹۹۰ نفرو ته رسیده؛ خو په عين حال کې غیر منظم ايلجاري لښکر هم موجود و، چې د هغه پلي ۸۰۰۰ نفره او سپاره يې ۱۶۰۰۰ نفره چې ټول ۲۴۰۰۰ نفره کيدل. په دې ډول ویلاى شو چې د اميرشیرعلي خان د وخت د ټول منظم او غیر منظم پوځ شمېره ۷۵۹۹۰ کسانو ته رسیده.

د هغه وخت عسکري وسلې عبارت وې له انگریزي او افغاني ټوپکونو او توپونو څخه، چې چمبرلین فرقه مشري يې په اړه داسې راپور ورکوي:

افغاني منظم لښکر (۴۰۸۲۵) افغاني او انگریزي ټوپکونه او (۳۶۹) مختلف ډوله انگریزي او افغاني توپونه درلودل. ددې تعداد سربیره په ۱۸۷۷م کال کې انگریزانو ۲۹ زره میزل لوډنگ او پنځه زره بریچ لوډنگ سنیډر ټوپکونه امیرشیرعلي خان ته ورکړل. (۱۱: ۱۱۹-۱۲۲)

همدارنگه امیر ددې اردو د ښې سمبالتیا په موخه پوځي صنعت هم رامنځ ته کړ او د توپونو د جوړولو لپاره يې په کابل او هرات کې کارخانې جوړې کړې، چې په هغو کې يې ارايه لرونکي درانده توپونه جوړول، همداراز يې د ټوپک جوړولو کارخانې هم لرلې چې تر اوسه هم په هماغو کارخانو کې جوړ شوي توپونه شته. (۱۰: ۳۱۸)

د کابل د (ماشین خانې) په نامه کارخانه کې د میاشتي یو توپ جوړیدو، او په ډېره اندازه په کې توپکونه او باروت جوړیدل. د وسلو جوړولو ډېری خام مواد له پېښور څخه راوړل کیدل او پر نوو وسلو سربیره دلته د خرابو شویو حربي آلاتو ترمیم هم کیده. دغه وسلې د هیواد د تکره او ماهرو اهنگرانو او تخنیکرانو تر نظر لاندې جوړیدې. افغاني توپونه د کیفیت او جوړښت له مخې ډېر ښه وو، له دې امله انگریزانو هم دغه توپونه ترلاسه کړي وو او هندوستان ته یې هم لیږدولي وو، چې اوس یې هم یو څو نمونې د لاهور په شاهي کلا کې شته. په دغو توپونو باندې په درې ژبه داسې لیکل شوي دي. "ساخت ماشین خانه حربي کابل." (۲۱: ۳۷-۳۸)

یاروسکي روسي ډاکټر چې د جنرال ستالیتوف تر مشرۍ لاندې د روسي هیئت غړی و، د ولیعهد عبدالله جان او په خپله د امیر شیرعلي خان معالج ډاکټر هم و، په خپله سفر نامه کې یې د افغاني توپکونو ستاینه کړې ده، هغه لیکلي دي چې: "امیر شیرعلي خان زموږ د راغلي هیئت روسي سرتیرو سره موجود روسي توپک معاینه کړل او د هغوی یې ډېره ستاینه وکړه او هم یې موږ ته خپل توپک هم وښود، چې زموږ د هیئت غړو ډېر خوښ شو او امیر وویل، چې دا توپک زموږ کاریگر د کابل د وسلو په کارخانو کې په بشپړ ډول په خپلو لاسونو جوړوي." (۹: ۲۰۳)

امیر شیرعلي خان د پوځ د معاشاتو په سیستم کې هم تغییرات راوستل؛ ځکه ترده پخوا د سرتیرو معاش په مالیاتو پورې منحصر و؛ خو امیر شیرعلي خان له دې وروسته د سرتیرو او افسرانو معاش د دولت له خزاني څخه په هره میاشت کې په نقدي ډول ورکاوه. د پلي سرتیري د میاشتي اووه روپۍ او هغه سپاره ته چې آس به ورسره حاضر و ددې دوه چنده معاش ورکول کیده. سرتیرو منظم یونیفورم درلود چې له (خولۍ، پتلون، کرتي او بالاپوش) څخه عبارت و.

افسرانو او منصبدرانو هم نظامي یونیفورم استعمالاوه او حتی پاچا به زیاتره په نظامي یونیفورم کې دربار ته راتلو؛ خو کله به یې چې د اردو معاینه کوله حتماً به یې نظامي یونیفورم اغوستی و. د اردو د روزنې لپاره به یې په ځینو وختونو کې نظامي تطبیقات کول او کله کله به یې د خلکو د نندارې لپاره عسکري رسم گذشتونه جوړول. (۲۸: ۱۰۳)

دا چې په هغه وخت کې د اردو نوي تشکیلات رامنځ ته شول، د پوځ د روزنې لپاره حربي ښوونځی جوړ شو، داخلي او خارجي ښوونکي یې د روزنې لپاره وگمارل شول او د وسلو د جوړولو لپاره یې ورته کارخانې جوړې شوې. ددې ټولو سربیره د عسکرو د جذب په برخه کې یې نوي اصول او مقررات وضع کړل. امیر شیرعلي خان ددې ډول نوو مقرراتو رامنځ ته کول د یوې مهمې اړتیا په توګه درک کړي وو. هغه په دې پوهیده چې د اړتیا په وخت کې د جګړې لپاره د هغو

خلکو راغونډول، چې نه وي رزول شوي، د جگړې په ډگر کې نه يوازې چې بې گټې وي؛ بلکې تاوان هم لري او همدارنگه تر يوه بيرغ لاندې تل پاتې نظامي ځواک هم گټه نه لري او گټه يې ټولنيزه نه ده. نو له همدې امله يې د قرغې (پچې) په نوم دوه کلن اجباري عسکري خدمت، چې له استشنا پرته په ټولو وگړو يې اطلاق کېږي، لازمي وگرځاوه ترڅو په دې کار سره وکولای شي د سردارانو او خوانينو زامن هم په دې نظام کې شامل کړي. نوموړی په خپلو اصولو کې قاطع و او په عملي کولو کې يې د خپل او پردي ترمنځ توپير نه کاوه. د بيلگې په توگه خپل سکني ورور سردار نیک محمد يې د دوو کلونو لپاره لکه د نورو سرتيرو په څېر له کوم امتياز پرته په دې اجباري نظام کې داخل کړ او همداراز يې خپل لمسی سردار احمدعلي خان د سردار محمدعلي خان زوی، چې د امير ورور سردار محمدامين خان سره د جگړې په ميدان کې ووژل شو، د ټاکل شوو شرايطو لاندې په دې اجباري عسکري نظام کې داخل کړ. همدا ډول امير په پوځ کې د ناروغو او کمزورو ځوانانو له گډون څخه ډډه کوله. په سترگو کې ډېر وړوکی نقص او د وينستانو عيب (گنجيتوب) د عسکري خدمت مانع گرځيدل.

همدارنگه امير د خپلو پوځي اصلاحاتو په لړ کې، په نظامي او حربي برخو کې چاپ شوي انگريزي کتابونه پښتو او دري ته وژباړل. د قوماندې ورکړې، د نظامي قطعاتو او پوځي چارواکو نومونه يې په انگريزي او په ډېره اندازه په پښتو ژبه کې رامنځ ته کړل، چې تراوسه هم دا نومونه ژوندي پاتې دي. (۹: ۳۸۳-۳۸۴)

د امير شيرعلي د وخت اردو واقعاً يوه روزل شوې اردو وه او په روزلو کې يې ډېرې ستونزې گالل شوې وې؛ خو په ډېر افسوس بايد وويل شي کله چې انگريز پر افغانستان دوهم تجاوز وکړ، امير دې اردو ته اجازه ور نه کړه چې له انگريزانو سره وجنگيږي. د انگريز د هغه مهال د نظامي چارو کارپوهانو ويلي وو، چې که امير په دغه اردو له انگريز سره جنگيدلی وای، حتماً بريالی کيده. (۲۸: ۱۰۳)

دا چې ولې امير داسې وکړل ددې ليکنې په ځينو برخو کې به يې ځواب ترلاسه کړئ.

عصري ښوونه او روزنه

ښوونه او روزنه د انسان د پيدايښت له لومړيو څخه موجوده وه او انسان د خپل پيدايښت څخه تر نن ورځې پورې د هغې د لاسته راوړلو لپاره خپلې هڅې جاري ساتلي دي. د وخت په تيريدو سره ښوونې او روزنې مختلف پړاوونه وهلي دي او په هر پړاو کې يې د لاسته راوړلو مختلفې لارې درلودلې. د موضوع د محدودوالي په خاطر نه غواړم چې په نړيواله کچه د ښوونې او روزنې تاريخي بهير ته ورشم؛ خو اړينه ده چې دلته د افغانستان د ښوونې او روزنې پر تاريخي بهير لنډه رڼا واچوم. د تاريخي حقايقو له مخې د افغانستان د ښوونې او روزنې تاريخي بهير کولای شو په لاندې دوو برخو ووېشو:

الف - عنعنوي ښوونه او روزنه .

ب - رسمي ښوونه او روزنه .

الف - عنعنوي ښوونه او روزنه :

زموږ لرغونی هيواد افغانستان له ډېر پخوا څخه د علم او پوهې مرکز و، د اسلام د ظهور څخه وړاندې د لرغونې اريانا په ويدي مدنيت کې د ښوونې او روزنې د لړۍ له مذهبي ادبياتو څخه راپېل شوې، چې زړه برخه يې ويدي سرودونه دي، دا سرودونه د ارباب الانواعو ستاينې لري، د هغه وخت عقايد څرگندوي، د طبيعت رازونه سپري، پندونه او لارښوونې لري او خلک پوهې او تفکر ته رابولي. ويدي سرودونه د هغه وخت پوهانو په واسطه جوړ شوي وو، چې د ريشانو په نوم بلل کيدل، دوی د خپل وخت ټول مروج علوم زده وو او د روحانيت تر څنګ شاعران، ادیبان او خطيبان هم وو چې په روحاني، ټولنيزو او سياسي چارو کې يې د خلکو لارښوونه کوله؛ له همدې امله «ويد» په سپېڅلې پوهه ترجمه کېږي. (۲۰: ۷۳)

له ويدي مدنيت وروسته د ښوونې او روزنې لړۍ د اوستايي مدنيت په واسطه پرمخ روانه شوه، هغه وخت چې زردشت د خپل دين د اصولو تبليغ او تعليم پېل کړ، حق او حقيقت خپل ارزښت له لاسه ورکړی و او ځای يې دروغو او خيانت نيولی و. نوموړي خپل کار د خپلې عالي فلسفې د (ښې مننې، ښې وينې او ښې کړنې) په واسطه پېل کړ.

د زردشتي دين سربيره په دغه هيواد كې د ارسطو منطق، فلسفه، د نجوم علم، يوناني طب او دا ډول نور علوم تدريس كيدل.

هغه مهال ښوونه او روزنه د شاهانو په دربارونو، د ونو لاندې او عبادت ځايونو كې پرمخ وړل كيده. بوديزم چې د لرغونې اريانا په ختيځو برخو كې يې رواج درلود او په بيلابيلو برخو كې يې بوايي ستوپې، د بودايي دين د تبليغ مركزونه او عبادت ځايونه جوړ كړل او ددې دين د خپرولو لپاره د ښوونې او روزنې يوه نوې لړۍ پېل شوه. دغې لړۍ د اسلام د سپيڅلي دين تر څرگنديدو پورې دوام درلود.

د اسلام مبارك دين د دويم خليفه حضرت عمر فاروق (رض) په خلافت كې د افغانستان تر پولو راوړسيد او بيا د دريم خليفه حضرت عثمان بن عفان (رض) په خلافت كې عملاً دغه هيواد ته داخل شو او د بني اميه په دوره كې خپلې بشپړ مرحلې ته راوړسيد. د اسلام مبارك دين چې خلك يې د يوه خداى ﷻ لمانځلو ته رابلل او د نورو ډېرو خدايانو د لمانځلو څخه يې مخنيوى كاوه، په حقيقت كې يې د بت لمانځنې او د ډېرو خدايانو د لمانځلو پر گروهه سخته ضربه واورده كړه. د اسلام دين د زړو اديانو ځاى ونېوه، عربي ژبه او رسم الخط په ټول افغانستان كې دود شول، اسلامي علوم لكه: تفسير، حديث، فقه، صرف، نحو، ادب، تاريخ، عقايد، ماورالطبيعه فلسفه او طب مروج شول.

د هغه وخت د زده كړو ځاى مدرسه وه او لوى مدارس هم په جوماتونو كې جوړ شول. د مدرسې او جومات ترمنځ توپير نه ليدل كيده. په هغه وخت كې په هرات، نيشاپور، بخارا او كرمان كې ډېر جوماتونه ودان شوي وو، چې د ښوونې او روزنې لړۍ په كې روانه وه.

ځينې كسان د علم او پوهې ترلاسه كولو لپاره لرې لرې ښارونو ته تلل او د علم تر لاسه كولو وروسته بېرته خپلو سيمو ته ستنيدل او په تدريس به بوخت كيدل. په څلورمه هجري پيړۍ كې په نوي شكل د مدرسو جوړول پېل شول او ورو ورو د افغانستان د هغه وخت په لويو ښارونو كې د مدرسو او كتابتونونو بنسټونه كېښودل شو.

د سامانيانو، غزنويانو، سلجوقيانو، غوريانو، خوارزمشاهيانو، گورگانيانو او هوتكيانو په وخت كې د هغه وخت په مروج شكل ښوونې او روزنې وجود درلود او خلكو په مينه او علاقي سره په كې گډون كاوه. په دغه دوره كې د خواجه عبدالله انصاري، امام فخرالدين محمدرازي، امام محمدغزالي، مولانا عبدالرحمان جامي او نور لوى لوى علما له همدغې ځمكې راپورته

شول، چې د نړۍ د مسلمانانو او د ټول بشريت لپاره د وياړ لامل وگرځيدل. په دغه دوره کې خلک نه يوازې چې په خپله د علم او پوهې د ترلاسه کولو په هڅه کې وو، بلکې خپل اولادونه يې هم هڅول، ترڅو علم او پوهه ترلاسه کړي او د اسلام د دين په اصولو وپوهيږي؛ له دې امله خلکو په خصوصي او عمومي صورت علماؤ څخه د علم زده کړه کوله.

په ډېرو ځايونو کې په خپله د جوماتونو امامانو د ماشومانو د روزلو په موخه د تدريس دنده پر غاړه درلوده او هغوی په ټولنه کې د ځانگړي احترام څخه برخمن وو او دغه ډول زده کړې اوس هم شته او په ډېرو جوماتونو کې اوس هم ماشومانو ته ديني زده کړې ورکول کيږي. (۳۳: ۸-۱۰)

د تيموري لړۍ له منځه تللو څخه وروسته، افغانستان د گاونډيانو له خوا تجزيه شو. نهمه، لسمه او يوولسمه هجري پېړيو په موده کې، د ډېرو نورو بنسټونو په څېر د هيواد فرهنگي او تعليمي سيستم ته هم ډېر زيانونه ورسيدل؛ خو په بشپړ ډول نشو ويلای، چې د زده کړو پروسه په ټپه ودریده او خلکو بيا هم په عنعنوي شکل خپلو اسلامي زده کړو ته دوام ورکړ. (۲۰: ۸۰-۸۱)

د احمدشاه بابا په واکمنۍ سره، چې د افغانستان د تاريخ معاصره دوره پېل شوه، گران هيواد افغانستان د يوه نوي او ځواکمن دولت خاوند شو او هيواد پخوانی لوړوالی او عظمت بيا ترلاسه کړ؛ خو دا چې احمدشاه بابا د هغه وخت د اړتياو په اساس په پراخو جگړه ييزو سفرونو بوخت پاتې شو؛ نو ځکه ونه توانیده چې د هيواد د زده کړو برخې ته جدي پاملرنه وکړي. هغه مهال لويديځې نړۍ د علم او صنعت په ډگر کې د پرمختگ لوړ گامونه پورته کړل، په انگلستان او فرانسې کې علمي انقلابونه رامنځ ته شول؛ خو افغانستان بيا هم په علمي او صنعتي ډگر کې په همغه پخواني حالت کې پاتې شو. که څه هم په هغه وخت کې زده کړو رسمي او دولتي شکل پيدا نه کړ؛ خو بيا هم د هيواد واکمنان په بشپړ ډول د زده کړو له پروسې څخه بې پروا نه وو. په خپله د احمدشاه بابا او د هغه ځاي ناستي تيمورشاه په دربارونو کې ادیبان، ليکوالان او علما موجود وو او د هغوی پالنه کيده او هم په غير رسمي شکل د هيواد په ډېرو ښارونو کې مدارس موجود وو، چې په هغوی کې ديني او دنياوي زده کړې ترسره کيدې.

د تيمور شاه د مړينې وروسته يو ځل بيا د افغانستان سياسي، اقتصادي او کلتوري حالت د زوال په لور روان شو؛ ځکه د هغه د اولادونو تر منځ د قدرت په سر جگړې پېل شوې، وروسته بارکزي هم د جگړو ميدان ته راغلل او د احمدشاه او تيمورشاه اولاده يې له واکه لرې کړه. دغو ټولو ناخوالو بهرنيو استعمارگرو ته زمينه مساعده کړه، تر هغه چې په ۱۸۳۹م کال کې انگریزانو په مستقيم ډول د لومړي ځل لپاره پر افغانستان نظامي تيری وکړ، امير دوست محمد خان يې له

واکه لرې او پرځای یې لاسپوڅی شاه شجاع واک ته ورساوه، انگریزان د افغان ملت له کلک مقاومت وروسته په ۱۸۴۲م کال کې شرمیدلي له دغه هیواد څخه ووتل او یو ځل بیا امیر دوست محمد خان واک ته ورسید. په حقیقت کې دا د افغانستان د تاریخ بله دوره وه، چې نه یوازې یې هیواد علمي او کلتوري برخه زیانمنه کړه؛ بلکې سیاسي او اقتصادي برخې یې هم ډېرې زیانمنې کړې.

امیر دوست محمد خان په دوهم ځل واکمنۍ کې بیا هم علمي او کلتوري برخې ته ځکه پاملرنه ونه شوه کړای، چې هغه هم د یوې واحدې او مرکزي ادارې د رامنځ ته کولو لپاره پوره شل کاله هڅې وکړې او په دې موده کې یې یوازې د پوځ په پیاوړتیا او روزنه کې یو شمېر لاسته راوړنې درلودلې؛ خو په ۱۸۶۳م کال د امیر دوست محمد خان له مړینې وروسته یو ځل بیا د هغه د اولادونو ترمنځ د قدرت په سر جگړې پېل شوې او پرلپسې واکونه له یوه نه بل ته انتقالیدل لومړۍ شیرعلي خان، دوهم ځل محمد افضل خان، دریم ځل محمد اعظم خان او په پای کې د دوهم ځل لپاره شیرعلي خان په ۱۸۶۸م کال کې واک ته ورسید. په دې دوره کې د داخلي جگړو او د متجاوزینو د تجاوز په وړاندې د دفاع پرته کوم بل مهم کار تر سره نه شو. امیر شیرعلي خان د خپلې واکمنۍ په لومړۍ دوره کې هم د همدغو مصروفیتونو له امله ونه شوای کولای، چې د هیواد د پوهنې او نورو برخو کې کار وکړي، خو د واک په دوهمه دوره کې ورته زمینه مساعده شوه او د نورو ادارو تر څنګ یې د لومړي ځل لپاره په هیواد کې د رسمي ښوونې او روزنې اساس کېښود. (۳۳: ۱۰-۱۱)

ب- عصري او رسمي ښوونه او رزونه:

لکه څرنگه چې امیر شیرعلي خان په افغانستان کې نورې عصري ادارې هم رامنځ ته کړې؛ نو دې ته اړتیا لیدل کیده، چې ددغو ادارو د چلولو لپاره باید کدرونه او مسلکي کسان موجود وي او امیر شیرعلي خان په دې پوهیده، چې دا ستونزه یوازې او یوازې د ښوونې او روزنې له لارې حل کولای شي. په همدې موخه یې د تعلیمي چارو د پرمخ بیولو لپاره یوه کوچنۍ اداره جوړه کړه، چې محدود پرسونل یې درلود او په تشکیل کې یې د پوهنې آمر، کورني او بهرني ښوونکي، عمومي مبصر او تحویلدار موجود وو. همدارنگه ددغه کوچني تشکیل شوي معارف لپاره یې د کتابونو او نورو لوازمو د تهیه کولو دفتر او دومره بودجه، چې د کتابونو د خپرولو، د ښوونکو او کارکوونکو د معاشونو لپاره بسنه وکړي، په کار واچوله. (۲۰: ۸۵-۸۶)

اميرشیرعلي خان د لومړي ځل لپاره دوه ښوونځي يو يې د حربي په نوم په شير پور او بل يې د ملكي په نوم په بالا حصار كې تأسيس كړل. اميرشیرعلي خان په خپله شخصاً ددې ښوونځيو او فرهنگي چارو څارنه كوله، آن تر دې چې نوموړي به د زده كوونكو په ازموينه كې گډون كاوه، له زده كوونكو به يې پوښتنې كولې او لايق زده كوونكي به يې د ډاليو په وركړې سره تشويق كول. له همدې امله اميرشیرعلي خان ته د افغانستان د معارف لومړی وزير هم ويلای شو او د دربار منشي قاضي عبدالقادر پيښوري، چې په عين حال كې د شمس النهار جريدې مسؤل مدير هم و د افغانستان د معارف لومړی آمر ويلای شو؛ ځكه دغه شخص د پورته چارو سربيره ددغه كوچني معارف ټولې چارې هم اداره كولې.

په هغه وخت كې د علمي او نظامي تعليماتو سربيره قرائت، ليك، ديني علوم او تاريخ هم تدريس كيده او په نظامي ښوونه كې د توپ انداخت قوانين، پلي او سپارو نظام، د ښې وېشتل او نور عملي درسونه ويل كيدل؛ خو د ملكي ښوونځي په نصاب كې اداره، سياست، حقوق او ځينې ديني علوم شامل وو. د نورو مضمونونو په خوا كې سپورت هم د تعليمي نصاب جز و او همدارنگه ددغو ښوونځيو د زده كړې موده څلور كاله وه. په لنډ ډول په لاندې جدول كې ددې دورې د ښوونځيو تعليمي نصاب ليدلی شی.

گڼه	حربي ښوونځی	ملكي ښوونځی
	ملكي يا نظري مضمونونه	عسكري يا عملي مضمونونه
۱	رياضي	د توپ انداخت
۲	جغرافيه	پياده نظام
۳	كيميا	سورلی
۴	د نقشې وېستل	ښه وېشتل
۵	قرائت	سپورت
۶	ديني علوم	
۷	ليك	
۸	تاريخ	
۹	سپورت	

(۴۲ : ۴۹-۵۰)

د اميرشیرعلي خان د وخت په تعليمي نصاب كې ديني او نظامي موضوعاتو زده كړې ته ډېره پاملرنه كيده، دا ځكه چې افغانستان په هغه وخت كې د لويو ځواكونو له گواښونو سره مخامخ و، روس او انگريز دواړو خپلې مستعمرې نه يوازې دا چې زموږ تر پولو رارسولې وې بلكې له پولو هم راتيرې شوې وې او دوی غوښتل چې د افغانستان په نيولو كې له يو او بل څخه وړاندې

شي. البته انگریزانو خپل دې ښکیلاکي هدف ته د رسیدلو لپاره د دښمنۍ او روسانو بیا د دوستۍ په جامه کې کار کاوه؛ نو افغانانو د خپلو ملي او سیاسي پولو د ساتنې لپاره نظامي زده کړو او د فکري پولو د ساتلو لپاره دیني زده کړو ته اړتیا درلودله.

په هغه وخت کې د تعلیمي او درسي مقاصدو لپاره دا لاندې کتابونه چاپ او تهیه شول: حجت قویه در ابطال عقاید وهابیه، قواعد پلتن (پښتو او دري)، قواعد رساله، تحفة العلماء، وعظ نامه، مجمع البحرین (طبی اثر)، قانون نامه عسکري، الفبا، فتاویٰ برهنه، شهاب ثاقب او نور" (۲۰: ۸۶).

په لومړیو کې ددې ښوونځیو ښوونکي یوازې داخلي وو؛ خو وروسته بهرني ښوونکي هم دغه ډگر ته راوبلل شول. کله چې امیر شیرعلي خان په ۱۸۶۹م کال کې له انگریزانو سره د سیاسي مذاکراتو په موخه د هند امبالي ته سفر وکړ؛ نو د بېرته راتګ په وخت کې یې یو شمېر مسلمان هندي متخصصین استخدام کړل لکه: کریم بخش، سردار غلام نقشبندی، عبدالمجید او فتح علي خان (هندي جنرال) او دوی یې کابل ته راوستل. کریم بخش پوځ ته روزنه ورکوله او هم یې د ریاضي، جغرافیه، کیمیا او د نفت ایستلو په برخه کې تدریس کاوه. (۴۲: ۴۹-۵۰)

مؤرخ عطایي لیکي چې: "دوی ټول د انگریزانو جاسوسان وو او د ټولو په سر کې د امیر د دربار منشي او ترجمان قاضي عبدالقادر و، چې په دربار کې یې مهم مقام ترلاسه کړ او د افغانستان د دولت د ورځینو چارو راپور یې تر انگریزانو رساوه؛ خو د تأسف ځای دادی چې امیر دوی تر اخره ونه پیژندل." (۲۸: ۹۶)

ملکي ښوونځی چې په بالاحصار کې موجود و، د سردارانو، اشرافو او مخورو کسانو اولادونو پکې زده کړې کولې، دا ښوونځی نهاري و او د حربي ښوونځي سره یې په نصاب کې هم توپیر درلود. (۱۸: ۱۳) حربي یا عسکري ښوونځی د شیر پور په نظامي مرکز کې واقع و او زده کوونکي یې لیلیه وو او ټول لګښت یې د دولت له خوا ورکول کیده. د زده کوونکو شمېر یې په عین وخت کې له (۳۰۰۰) درې زرو کسانو څخه ډېر و. (۴۲: ۵۱)

دغه دواړو ښوونځیو اونیز تعلیمي راپور درلود، چې په هره میاشت کې به نگران ته سپارل کیده. د ښوونکو حاضری، غیر حاضری او تدریس ته پاملرنه کیده او په اړه یې بیل راپورونه جوړیدل. ازموینه درې میاشتۍ وه او کلنۍ ازموینه حتمي او په ډېر دقت اخیستل کیدله، ممتحنین له نورو ادارو راغونښتل کیدل، د مضمون ښوونکي د پوښتنو جوړولو او د نمره حق نه درلود.

پوښتنو تقريري او تحريري بڼه درلوده او پرته له دې چې د مضمون ښوونکي موجود وي تحريري پوښتنې د يوه ټاکل شوي هيئت له خوا مطالعه کيدې او وروسته نمرې ورکول کيدې، په دې توگه د ښوونې او روزنې ادارې، زده کړې او ازموينې کلک او گټور نظم درلود.

د ملکي ښوونځي د يو تن داخلي ښوونکي او مشهور عالم مولوي عبدالرؤف کندهاري پلار، مولوي عبدالرحيم کاکړ و او هم وليعهد عبدالله جان يې مشهور زده کوونکي و. همدارنگه د حربي ښوونځي يو تن مشهور زده کوونکي کاکا سيداحمد لودين و، چې وروسته يې د «اصول کاکا» په نامه د باسواده کولو يوه نوې لاره جوړه کړه.

په ۱۸۷۸م کال د نومبر په مياشت کې په افغانستان باندې انگریزانو دوهم تیري وکړ، چې په دې سره د پوهنې سربیره د هیواد نورې ادارې هم شنډې شوې او د امیر شیرعلي خان هڅې د جگړې د اور خوراک شوي. (۱۸: ۱۳-۱۴)

که څه هم امیر شیرعلي خان د لومړي ځل لپاره د افغانستان په تاریخ کې د عصري او رسمي ښوونې او روزنې بنسټ کېښود؛ خو دا ښوونه او روزنه یوازې په پلازمېنه کابل پورې منحصره پاتې شوه او د افغانستان په ولایتونو او اطرافو کې یې څرک نه لیدل کیده او هلته ښوونه او روزنه په همغه عنعنوي شکل روانه وه. لامل یې دا و چې په هغه وخت کې د داسې یو ملي پروگرام پلي کولو امکانات په نشت حساب وو او د امیر شیرعلي خان په اداره کې دومره مادي او معنوي ظرفیت موجود نه و، چې په دې برخه کې د هیواد په سطح کار وکړي؛ خو بیا هم باید یادونه وشي چې امیر د عصري ښوونې او روزنې بنسټ کېښود، چې د هیواد په علمي او کلتوري برخه یې ډېرې ژورې اغیزې پر ځای پرېښودلې.

د عصري مطبوعاتو رامنځ ته کول

د موضوع د ښې روښانتیا لپاره اړینه ده چې لومړی په عمومي توگه په افغانستان کې د اطلاع رسونې تاریخي تگلوري په اړه بحث وشي او بیا د امیر شیرعلي خان په وخت کې د مطبوعاتو او اطلاع رسونې په اړوند بحث ته چې د موضوع اصلي بحث تشکیلوی ورشو.

د کاغذ او لیک وړاندې اطلاع رسونه د شفاهي میډیا لکه ډول (نغاره)، سورنا او جار وهلو له لارې تر سره کیده. کله به چې یوه اړینه مسئله رامنځ ته شوه او یا به هم د ملي او عمومي کارونو د

تر سره کولو لپاره د کلیو مشرانو یا ښار رئیسانو مطرب ته دنده ورکوله، چې په لوړ ځای نغاړه ووهي، خلک راټول او د مسئلې په اړوند هغوی ته خبر ورکړي. د ښار او کلیو اوسیدونکو هم له دغه ډول اطلاع او خبر رسونې، سره مینه درلوده. کله به یې چې د ډول او سرنا آواز واوریده، په هر حالت کې به یې د سیمې عمومي راټولیدنې ځای ته ځان رساوه او په موضوع به یې ځان خبراوه.

د اطلاع رسونې یو بل ډول د کلیو او ښارونو ترمنځ د ځنځیرونو او پړیو اچول وو. په دې طریقې سره د ښارونو حاکمانو کولای شول، چې د هر ډول خطر په وخت کې له یوې سیمې څخه بلې سیمې ته خبر ورکړي. ځنځیر ته به ټکان ورکول کیده او هر ټکان ځانگړې اشارې او علایم درلودل؛ له دې امله د هغه وخت رهبران پوهیدل، چې کومه پېښه رامنځ ته شوې ده او وروسته به د پېښې په تړاو عامو خلکو ته هم خبر ورکول کیده او په تړاو به یې گډ تصمیم نیول کیده. په روایتونو کې راغلي دي، چې د اریایانو پر مهال د پروان او د کاپیسا د لرغونې پلازمینې بگرام د ښارونو ترمنځ هم داسې یو ځنځیر اچول شوی و.

پروان او مروان دوو وروڼو چې یو یې د پروان او بل یې د بگرام حکومت کاوه، د یو او بل له احوال څخه د خبریدلو لپاره له همدې اطلاع رسونې څخه استفاده کوله.

د اطلاع رسونې بله لاره چې د تاریخ په ټولو دورو کې یې وجود درلود جار وهل وو، دغه طریقه به د یوې ډلې جار وهونکو له خوا چې ډولونه او نورې د لوړ غږ لرونکې آلې به یې درلودلې ترسره کېدو. دوی به د ښار گڼ میشتي او عمومي ځای کې د نغاړو په وهلو سره خلک راټولول او مهم خبرونه به یې تر هغوی رسول. د اطلاع رسونې دغه لارې تر دې وروستیو پېړیو د لیکلو، چاپ او حتی د برقي اطلاع رسونې میډیا تر مهاله هم ادامه درلودله.

د لیک په رامنځ ته کېدو سره د اطلاع رسونې په برخه کې د ښارونو د مشرانو ستونزې یو څه راکمې شوې. له دې وروسته به د ښارونو حاکمانو عمومي او ټولنیز موضوعات په ډېرو لیکل او د ښار په عمومي ځایونو کې به د مؤظفو کسانو په واسطه خلکو ته بیانیدل. همدا ډول په دغه ډول اطلاع رسونه کې د انځورونو او د نښو کښلو هم ډېر مهم رول درلود. د چاپ د ماشین په رامنځ ته کېدو سره شفاهي اطلاع رسونه او د ښار په عمومي ځایونو کې په ډېرو د لیکل شویو خبرونو بیانولو طریقه پای ته ورسیده. وروسته له دې به حاکمانو عمومي اطلاعات په قلم لیکل او د چاپ ماشین په واسطه به یې یو ډېر شمېر نور هم ترې چاپ او د ښار په عمومي او گڼ میشتو ځایونو کې به یې نصبول. په دغه ډول اطلاع رسونه کې بیا هم د نقشو او انځورونو کښل ډېر

اهمیت درلود؛ ځکه هرې نقشي او انځور ځانگړې ماناوې درلودلې، چې کولای یې شول مهم موضوعات او تاوده خبرونه انتقال کړي. (۲۱: ۳۷-۳۸)

زموږ په هیواد کې هم د ژورنالیزم او اطلاع رسونې تاریخي سیر له ډیرو پروانو راتیر شوی دی، دا چې د مسلطو ټولنیزو قوانینو له مخې زیربنا یا اقتصاد په ټولو ټولنیزو اړیکو او د ژوندانه په وضع کې ټاکلې اغیزې لري؛ نو د افغانستان ژورنالیزم هم ددغه اصل د اغیزې څخه وتلای نه شي او د ډیرو تاریخي زمانو راهیسې هغه د حاکمې طبقې او استثمار کوونکو د گټو په خدمت کې گمارل شوی و. هیوانتسنگ مشهور چيني گرځندوی چې په اوومه میلادي پېړۍ کې د افغانستان د کوشاني ټولواکمنۍ سیمو ته راغلی و او په خپلو یادښتونو کې یې د افغانستان د ختیځې برخې د راپورچیانو او ضبط احوالاتیانو په هکله داسې لیکلي دي: «کوشانیانو په هر ولایت کې یو مامور د ښو او بدو احوالاتو د ټولولو لپاره گمارلی و»

د کوشانیانو وروسته عربانو، صفاریانو، سامانیانو، غزنویانو، سلجوقيانو، غوریانو، خوارزمشاهیانو، چنگیزیانو، صفویانو، ابدالیانو او نورو هم د اطلاعاتو او راپورنو ټولولو بیل دفترونه او راپورچیان درلودل.

د احمدشاه بابا واکمنۍ پر مهال د زبده نویسانو، وقایع نگارانو، حضورنویسانو، چار چیانو، کار کاره باشیانو او اخبار چیانو تر نومونو لاندې همدا ډول تشکیلات موجود وو. دوی به شفاهي او لیکلي اطلاعات، پاچاهي او دولتي فرمانونه تر عامو خلکو او ټولنو رسول او د هغوی احوالات او کوايف به یې په پټه او ښکاره توگه ټولواک او د دربار اراکینو ته وړاندې کول.

هغه وخت چې پر هند باندې د انگریز استعمار پیل شو، دوی د خپلو گټو د ساتلو او د مرکزي حکومت د پیاوړي کولو لپاره په هند کې په یو لړ اصلاحاتو، اقتصادي او صنعتي فعالیتونو پیل وکړ، د سوداګرۍ او نظامي پیاوړتیا لپاره یې د ریل گاډو لارې رامنځ ته کړې، صنعتي او حرفوي کارخانې یې په کار واچولې، مدني قوانین یې جاري کړل، ښوونځي یې پرانستل، په ۱۶۷۴م کال کې یې په بمبېي کې د انګلیسي حروفو یوه مطبعه په فعاله کړه او د هند پر بیلابیلو ژبو یې د اخبارونو پر چاپ پیل وکړ. کله چې انگریز استعمار د افغانستان له گاونډیو سیمو سره نیغ په نیغه تماس پیدا کړ؛ نو د افغانستان په داخلي چارو کې یې لاس وهنې پیل کړې. دوی د صوبه سرحد (خیبر پښتونخوا) ټولې حساسې سیمې تر خپلې ادارې لاندې راوستې او د افغانستان خپلواکۍ او د خاورې تمامیت ته یې سخته خطرې متوجه کړه. او د انگریز استعمار د پټو او ښکاره مداخلو له امله د افغان او انگریز تر منځ پرلپسې جگړې رامنځ ته شوې. ددغو

جنگونو له امله افغانان راوښن شول او د مرکزي حکومت د جوړولو او د ملي یووالي د ساتلو له پاره یې په یو لړ اساسي اصلاحاتو پیل وکړ. (۱۵: ۱۱-۱۲)

په افغانستان کې په ریښتینې توګه مطبوعات او اطلاع رسونه د نوي افغانستان له تشکیل څخه وروسته پیل شوې ده. له دې وړاندې له یوې خوا په افغانستان کې د ملي وحدت لرونکې دولت موجود نه وو، یعنې کله به د افغانستان پولې د ګاونډیو هیوادونو په خاوره کې پراخوالی وکړ او کله به هم د ګاونډیانو سیاسي نفوذ زموږ په خاوره کې پراخوالی کاوه، بڼاً ممکنه نه ده چې د څو مختلفو او ډول ډول دولتي سیستمونو لاندې د افغانستان د مطبوعاتو مطالعات پرمخ یوسو. له بلې خوا مطبوعات د نن په څېر یوه ملي او داخلي پدیده نه وه؛ بلکې یوه پردۍ او صادره شوې پدیده وه، چې لويديځ کلتوري ممیزات یې درلودل، د انګریز د استعمار په پیل کېدو سره یې په ختیځ کې وده وکړه. د استعمار او استعمار ګرانو سره یې په یوه وخت کې د عمل لاره ختیځ او په ځانګړې توګه افغانستان ته خلاصه کړه. په همدغه مهال امیر شیرعلي خان د خپل اهلیت او کفایت څخه په کار اخیستنې د خپل امارت په دوهمه دوره کې په لومړي وار د عصري مطبوعاتو د رامنځ ته کولو لپاره هیواد ته سنگي مطبعه راوړه او د مطبوعاتو چاپول یې پیل کړل. (۲۱: ۵۳۷-۵۳۹)

خو ځینې څیړونکي وايي چې ګویا د امیر شیرعلي خان له دوهمې دورې وړاندې د هغه د مخالف ورور محمد اعظم خان په دوره کې د لومړي ځل لپاره د سید جمال الدین افغان تر نظر لاندې د کابل جريدې په نوم یوه جريده په کابل کې خپریدله، دلته اړینه ده چې دا روښانه شي چې آیا رښتیا هم د امیر محمد اعظم خان په دومره لنډه دوره کې دا لوی ګام پورته شوی دی او کنه؟

هغه اثار او کتابونه چې د سید جمال الدین افغان د علمي، فلسفي، سیاسي، فرهنگي، اجتماعي او ژورنالیستي فعالیتونو په اړه لیکل شوي دي د هغوی له جملې څخه «سید جمال الدین افغاني و افغانستان» په نوم کتاب کې د هغه د «جریده کابل» په نامه خپرونې څخه هم یادونه شوې ده؛ چې د امیر محمد اعظم خان په وخت کې چاپیدله. سید جمال الدین له ځوانۍ څخه د محمد اعظم خان ښوونکی او مشاور پاتې شوی و. د افغانستان د همدغه واکمن په وخت کې د کابل جریده د سید جمال الدین افغان تر نظر لاندې خپریدله. د «سید جمال الدین افغاني و افغانستان» د کتاب لیکوال زیاتوي چې د کابل جریده لومړنۍ جریده وه چې د افغانستان د مطبوعاتو په آسمان کې وځلیده.

د سيدجمال الدين افغان تر سرمحررۍ لاندې د کابل د جريدې د خپريدو په اړه مختلف نظرونه موجود دي. يو شمېر خپرونکي يې د شتون په اړه او ځينې يې د نه شتون په اړه خپل دلايل لري. هغه شمېر خپرونکو کې چې د کابل د جريدې شتون او خپريدل تائيدوي، په هغوي کې يوه ډله د خپل دليل د اثبات لپاره د سيدجمال الدين افغان په اړه د خپرونکو ليکنې او اسناد کافي بولي. بله ډله خپرونکي وايي چې د کابل جريده چاپي نه وه؛ بلکې په قلمي ډول په څو محدودو نسخو کې خپره شوې وه. يوه ډله خپرونکي وايي چې دا يوه ديوالي جريده وه او د کابل ښار په اعلان ځايونو کې نصب کيده. دا درې واړه نظرونه ددې څرگندونه کوي چې د کابل جريده په قلمي او يا ديوالي ډول موجوده وه. (۲۷: ۱۴۷-۱۵۰)

خو بله ډله خپرونکي بيا په دې باور دي چې په دې نوم کومه جريده موجوده نه وه او نه هم د امير محمد اعظم خان په دوره کې د سيدجمال الدين تر مسؤليت لاندې کومه جريده خپريدله. دوی باور لري چې د اميرمحمد اعظم خان د واکمنۍ پر مهال په افغانستان کې مطبعه موجوده نه وه او د هغې دورې هيڅ ډول چاپي اسناد زموږ لاسته نه دي راغلي؛ نو چې کله مطبعه شتون ونه لري هيڅ ډول چاپي خپرونه به هم شتون ونه لري. همدارنگه دوی وايي چې که چيرې په دې نوم کومه قلمي يا ديوالي جريده خپره شوې وای؛ نو هرومرو به يې کومه نسخه او نښه راپاتې وای.

ځينو خپرونکو باور ښودلی دی چې کيدای شي د کابل جريده به د امير محمد اعظم خان په واکمنۍ کې نه؛ بلکې د اميرشیرعلی خان په وخت کې د سيدجمال الدين افغان تر سرمحررۍ او مسؤليت لاندې خپره شوي وي. خو دغه نظر ته هم ځينې خپرونکي د شک او تردید په سترگه گوري؛ ځکه دوی وايي چې د کابل د شمس النهار د جريدې ترڅنگ بيا هم د هغې کومه نسخه او بيلگه په لاس کې نه لري.

محمدکاظم اهنګ په خپل کتاب «سیرژوناليزم افغانستان» کې په بشپړ ډول د کابل په نوم جريدې د شتون او خپراوي په اړه منفي نظر وړاندې کړی دی. نوموړی ليکي، چې يو شمېر خپرونکي له دې امله د کابل د جريدې د شتون او خپريدو په اړه باوري دي، چې په پخوا وختونو کې د کابل خلکو د کابل شمس النهار جريده په لنډ ډول د کابل جريدې په نوم يادوله چې دا نوم همداسې راپاتې شو؛ نو ځکه خپرونکي باور لري چې د کابل جريده د کابل شمس النهار جريدې په څنګ کې او يا له هغې څخه وړاندې يوه بله خپلواکه جريده او خپرونه وه.

خو بيا هم د ښاغلي آهنګ دغه استنباط د نن ورځې خپرونکو په حلقه کې پلويان نه لري او په اړه يې د تائيد نظر نه شي ورکولای.

د نن ورځې څيړونکي د رايو په يووالي سره په دې باوري دي او په غوڅ ډول نشي ويلای، چې دا جريده به د امير محمد اعظم خان او يا هم د امير شيرعلي خان پر مهال د سيد جمال الدين افغان تر مسؤليت لاندې خپره شوي وي او هم دا نه شو ردولای چې سيد جمال الدين افغان به د شمس النهار د جريدې څخه وړاندې هيڅ ډول مطبوعاتي فعاليتونه نه درلودل. تر هغه چې ددې جريدې په اړه کوم اسناد په لاس رانه شي د شتون او نه شتون په اړه يې نظر هم نه شو ورکولای. (۲۱: ۲۰-۲۲)

په هر صورت په واضح ډول ويلای شو، لکه څرنگه چې د امير شيرعلي خان په وخت کې نور عصري اداري سيستمونه رامنځ ته شول، په کلتوري او ښوونيز ډگر کې يې لوی ګامونه پورته کړل په همدې ډول د افغانستان عصري مطبوعات هم د امير شيرعلي خان د حکومت په دوهمه دوره کې پېل شول چې تر دې مهاله يې مختلف پرواونه وهلي دي.

هغه مهال چې امير د پلار سره په هندوستان کې د سياسي تبعيد ورځې تيرولې؛ نو دده پاملرنه د هند د نورو تمدني عناصرو سربيره عصري مطبوعاتو هم جلبوله او پوهيده چې دغسې مطبوعات د ټولنې د روښانه کېدو او ويښتابه لپاره ډېره اغيزناکه وسيله ده. په همدې ډول سيد جمال الدين په خپله وصيت نامه کې امير ته د مطبوعاتو توصيه کړې وه. همدارنگه د امير د کابينې ټول غړي په ځانګړي ډول سيد نور محمد شاه يو منور شخص و او دې کابينې د عصريت د رامنځ ته کولو او پاللو ظرفيت درلود، حتی قاضي قادر چې د انګريزانو جاسوس او وطن ته خاين سړی و؛ خو په فرهنگي کارونو کې يې ښه ونډه درلودله او د امير مطبوعاتي منشي او ژباړن و.

امير ته د هندوستان ټول جرايد راتلل او د قاضي قادر په واسطه ورته ژباړل کيدل، يعنې امير په خپله يو خبر او روښانفکره سړی و. (۲۸: ۱۰۱-۱۰۲)

افغانستان ته د راغلي روسي هيئت يو غړی او ددې هيئت معالج ډاکټر ياروسکي هم په خپل اثر کې د هغه وخت د هندوستان جرايدو ته اشاره کړې او ليکلي يې دي چې: "د هند د الله آباد د سيمې د هند د منبر (تريون اف انډيا) په نوم ورځپاڼې يو څو ګڼې مو ترلاسه کړې او د انګريزي ژبې ژباړونکي په واسطه راته وژباړل شوې او پوه شوو چې افغانستان ته د روسي پلاوې سفر د انګريزانو له لورې په ډېر غور او څيړنې څارل کېږي." (۹: ۲۰۹)

د امبالي په سفر کې د امير په امر لومړنۍ سنگي مطبعه واخيستل شوه، کابل ته انتقال شوه او په ۱۸۶۹م کال کې د بالاحصار سره نږدې نصب شوه. (۶: ۵۹۳) په دې سره په هيواد کې د

مطبوعاتو، کتابونو، رسالو او د نورو دفتری رسمي کاغذونو د چاپولو لړۍ پیل شوه، چې له امله یې د لومړي ځل لپاره په هیواد کې عصري مطبوعات او د سیاسي تفکر د خاوندانو یو نوی قشر راپورته شو.

په افغانستان کې د طباعت مرحله د درو مطبعو په موجودیت کې پیل شوه. تر ټولو لومړی یې د شمس النهار مطبعه وه او ددې مطبعې چلوونکی او مهمتم میرزا عبدالعلي خان کابلي و. نوموړي د هغه وخت زده کړو او خطاطۍ سره بلدتیا درلودله او د ژور لید څښتن و. د شمس النهار مطبعه د «مطبع شاهي» په نوم هم یادیدله، چې د دولتي مطبعې مفهوم ورکوي، لا تر اوسه هم په کابل کې د هیواد لویه مطبعه د دولتي مطبعې په نوم یادېږي. د شمس النهار مطبعه کې د میرزا اغلام احمد خان څرخي تر محرری لاندې د شمس النهار جريدې سربیره کتابونه، رسالې، رسمي پاڼې او د ډاګخانې ټکټونه هم چاپیدل.

د امیر شیرعلي خان د وخت یوه بله مطبعه د مصطفوي مطبعې په نوم یادیدله، چې د کابل د بالاحصار څخه د باندې د سردار شیرعلي خان کندهاري په سرای کې یې د طباعت چارې پرمخ وړلې. مصطفوي مطبعې څخه د «قواعد رساله» په نوم یوه رساله په یادگار راپاتې ده، چې د میرزا احمد خان صادق په اهتمام چاپ شوې ده.

دریمه مطبعه چې د پورته دوه نورو مطبعو په څنګ کې یې طباعتي چارې پرمخ وړلې د مرتظاوي په نوم یادیدله. د شمس النهار جريدې یو شمېر ګڼې هم په همدغه مطبعه کې د میرزا عبدالعلي خان کابلي په اهتمام په چاپ رسیدلې وې او د همدغې مطبعې چارې یې هم په غاړه وې.

باید یادونه وکړو چې د پورته درې واړو مطبعو چارې په سنگي طریقه پرمخ وړل کیدې. د سنگي طبع کولو طریقه د نړۍ د طباعت په تاریخ کې د حروفې طریقې څخه وروسته رامنځ ته شوې ده، کارونه یې ساده او په کم لګښت سره پرمخ تلل؛ نو ځکه خپروونکو هم له دې ډول طریقې څخه ډېره ګټه اخیستله.

که څه هم په افغانستان کې د طباعت د پیل مرحله د همدغو درې مطبعو په واسطه پیل شوه او په لږ ظرفیت سره یې د طباعت چارې پرمخ وړې؛ خو په افغانستان کې یې د علمي کلتور او ژورنالیزم ځلانده بنسټ کینود او تر ټولو جالبه خبره داده چې سربیره پردې چې په هیواد کې ددغه صنعت پیل ډېر ابتدایي و؛ خو پیل یې د هیواد د خپلو علمي او فني شخصیتونو لکه

مرزا غلام احمد څرخي، ميرزا عبدالعلي خان کابلي او مرزا احمد صادق خان په واسطه وشو، چې د افغانستان د مطبوعاتو په تاريخ کې يې نومونه د تل لپاره ژوندي پاتې شول. (۱: ۵-۷)

د مطبوعو د راتگ څخه وروسته د مطبوعاتو او د کتابونو رسمي لړۍ پېل شوه او د سيد جمال الدين د اصلاحي برنامې سره سم په ۱۸۷۳م کال کې د شمس النهار لومړنۍ گڼه له چاپه راووته. دغې جريدې خپل ځانگړی لوحه او نښان درلوده، په دې لوحه کې دوه زمريان ليدل کيږي چې په يوه لاس کې توره او بل لاس د دواړو ترمنځ د شمس النهار عنوان ليدل کيږي او اندازه يې ۱۲×۲۶ سانتې متره وه. لومړنۍ گڼې يې په دوو مخونو کې وې، چې وروسته شپاړسو مخونو ته لوړه کړای شوه او په نستعليق متن به هرو دوو اونیو کې چاپ کيدله. (۲: ۳۴)

د جريدې په متن کې له سرمقالې پرته بهرني خبرونه، د افغانستان د ولاياتو پېښې او خبرتياوې او داسې نور معلومات ځای پر ځای کيدل. د متن د ليکلو ژبه يې فارسي وه؛ خو ځينې پښتو ليکنې هم پکې ليدل کيدې. د لکنې ژبه يې ډېره سخته او پخوانۍ مقیده فارسي وه، چې يو ساده مطلب به په ډېرو اضافي کلماتو کې بيانېده. ډېره برخه يې د دولت په گټه تبليغاتو ته ځانگړې شوې وه او همدارنگه د ادبياتو له نشر سره په تملق او مبالغه د اميرشیرعلي خان د شخصيت ستاينه په کې کيده، چې له عامې ژبې او عامه مطبوعاتو سره يې توپير درلود.

خو ددې سربيره دې جريدې د خلکو د

اذهانو د روښانتيا او تنوير کولو لپاره هم يو شمېر مقالې چاپولې د بيلگې په توگه د يوې مقالې په يوه څنډه کې يې داسې ليکلي دي: د افغانستان خلکو د پښې له کرنې څخه زيان ليده؛ ځکه

چې هغه يې په لږه بيه پر انگلستان خرڅوله او د هغو په عوض به يې گران او قيمت ټوگران لاس ته راوړل او دا له دې کبله و چې دغو خلکو خپل علم او کمال نه درلود. (۲۸: ۱۰۱)

شمس النهار له هيواده بهر هم لوستونکي درلودل او په هغې کې يې گډون کاوه. د هرې گڼې بيه (لس آنې) د هغه وخت مروجې پيسې وې، چې په هند کې هم معمولې وې. (۴: ۳۸)

د پورته ټولو ځانگړتياو په درلودلو سره د اميرشيرعلي خان د دورې مطبوعات او په ځانگړي ډول د کابل شمس النهار جريده د سيمې په کچه يوه پرمختللې او مترقي جريده وه، ځکه نوموړې جريدې نه يوازې دا چې د هيواد او سيمې خبرونه يې خپرول؛ بلکې دې جريدې محلي صنعت او د خلکو په ژوند کې د هغوی ارزښت، عامه امنيت او د عامه رفاه مسايل په ډېر ښه ډول بيانول. په دې برخه کې به د افغانستان معاصر تاريخ د شمس النهار بنسټگر اميرشيرعلي خان خدمتونه له ياده ونه باسي.

معماري، صنعت او سوداگري

ددې لپاره چې د کابل په ښار کې د دولت عسکر او لښکرې د خلکو مزاحمت او ځورونې لامل نه شي اميرشيرعلي خان پريکړه وکړه چې د بي بي مهرو د غونډۍ په شاوخوا کې د شير پور په نامه يو ټينگ ښار ودان کړي؛ نو ځکه يې په ۱۸۷۰م کال کې د مهندسانو په واسطه ددې ښار نقشه برابره او د عمل ډگر ته يې وړاندې کړه. دغه ښار د بي بي مهرو غونډۍ په شاوخوا کې په ۲ زره جريبه ځکه کې تر پلان لاندې ونيول شو. د ديوالونو لوړوالی يې ۲۰ فوټه او سوري يې ددې وړتيا درلودله، چې توپ پرې څرخيدلی شو. خټه يې د فيلانو په واسطه پخيدله. ددې ښار يوه پوځي قشله چې د کتنې وړ گنجائش ولري په پام کې نيول شوې وه.

له پنځو کالو څخه د زياتې مودې لپاره د ورځې (۶) زره کارگران او يو زر معماران او ترکانان په دې ودانۍ کې په کار بوخت وو. عسکرو ته پر اصلي معاش سربيره د مياشتې پنځه روپۍ هم ورکول کيدې، څو خپلو ورځنيو چارو ته هم پاملرنه ولري؛ خو د معمارانو اجوره هره ورځ په نغدي توگه د دولت له خزانه څخه ورکول کيده. په داسې حال کې چې پخوا د سړکونو، لارو او ودانيو جوړولو کارونه جبري وو او د بېگار په ډول به ترسره کيدل او دغه کار به زياتره پر عامو خلکو او بزگرانو کيده او تحميلي بڼه يې درلوده.

ددې ښار ټول کارونه بشپړ نه شول او د افغان او انگریز په دوهمې جگړې سره یې کارونه نیمگړي پاتې شول، چې وروسته د وخت په تیریدو ړنگ شو. ددې ښار په یوه څنډه کې جنگي کلا آباءه شوه او د محمد ظاهر شاه د واکمنۍ په وخت کې هم ددې کلا په منځ کې ځینې ودانۍ جوړې شوې چې تر یوې اندازې د عسکرو د ځای پر ځای کولو محل گڼل کیده او همدارنګه عسکري لوژستیک او د اردو روغتون هم په کې ځای پر ځای شو. (۲۶: ۴۵-۴۶)

دا چې په هیواد کې مرکزي ادارې ټینګښت پیدا کړ، اقتصادي، صنعتي، سوداګرۍ او د څارویو روزنې ته هم پاملرنه وشوه. د دولت په هڅو سره او د امنیت په موجودیت کې لویې لارې جوړې او سوداګریزې اسانتیاوې رامنځ ته شوې، امیر شیرعلي خان د هیواد د کرنیزو تولیداتو پرمختیا ته هم پاملرنه وکړه او هم یې په بزگرانو باندې د رسمي مالیاتو دروند بار سپک کړ.

په دې دوره کې په صنعت کې ډېره پاملرنه نظامي صنعت ته شوې ده د بیلګې په توګه په هغه دوره کې د اردو د تجهیزات لپاره د توپ جوړولو، توپک جوړولو او باروت جوړولو فابریکې جوړې شوې. د خارجي توپونو، توپکو او د پخوانیو وسلو سربیره هغه مهال په میاشت کې یو توپ د کابل په نظامي فابریکو کې جوړیدو. توپکونه او باروت هم په ډېره اندازه په دې کارخانو کې تولید کیدل. (۲۹: ۵۹۴-۵۹۵)

خلورم خپرکی

هغه لاملونه چې د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې

اميرشیرعلي خان د افغانستان د هغو اميرانو او پادشاهانو له جملې څخه دی، چې د زړه له تله يې غوښتل خپل هیواد ته ریښتیني خدمتونه ترسره کړي او خپل هیواد د پرمختللي نړۍ د هیوادونو په قطار کې وويني. نوموړي د همدې موخې لپاره له هرې ممکنه لارې کار واخیست، مخکې پراته خنډونه يې له منځه یو وړل او په دې لاره کې چې له هرې ستونزې سره مخامخ شو مبارزه يې ورسره وکړه او په افغانستان کې يې داسې نوي بنسټونه کینودل چې ځینې يې اوس هم په خپل ځای پاتې دي؛ مگر ددې ټولو کارونو سربیره په دې لاره کې د هغه دوامداره هڅې زیانمنې شوې او یو لړ لاملونه ددې سبب شول، چې نه یوازې يې د نوي مدنيت بهیر په ټپه ودراره؛ بلکې اميرشیرعلي خان خپله پادشاهي او خپل ژوند هم پکې له لاسه ورکړ. دا لاملونه یو شمېر بهرني، یو شمېر د کور دننه او یو شمېر داسې هم وو، چې په خپله د امیر د یو شمېر

تيروتنو او خطاو څخه سرچينه اخلي. په دې څپرکي کې به په همدغو لاملونو بحث راټول کړو، چې د هغه وخت افغانستان د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې.

ددې دورې دوامداره نه پاتې کيدل

د افغانستان په تاريخ کې داسې ډېرې بيلگې شته، چې څو ځله يو شمېر واکمنانو د هيواد د آبادولو هلې ځلې پېل کړې او هڅه يې وکړه چې هيواد په سياسي، اقتصادي او کلتوري توگه وده وکړي؛ خو يو شمېر بهرني او داخلي لاملونه سره يو ځای شوي او د پرمختگ پروسه يې ټکنۍ کړې ده او يا يې په بشپړ ډول له منځه وړې ده. د اميرشیرعلي خان نوې طرحې هم له ورته حالت سره مخامخ شوې.

د اميرشیرعلي خان د وفات وروسته يې زوی يعقوب خان واک ته ورسيد او نوموړی په رواني او جسمي کمزورتيا اخته شخص و؛ ځکه چې پوره اته کاله يې په زندان کې تير کړي وو او د دومره لوی مسؤليت د ادا کولو وړتيا يې نه درلوده. د نوموړي د حالت په اړه مؤرخ عطايي ليکي چې: "يعقوب خان تر بند وړاندې ډېر غبښتلی او هوښيار سړی و، ډېر اداري او نظامي خدمتونه يې ترسره کړي وې او د هرات حاکم پاتې شوی و؛ خو د بند فشار او تجريد يې د بدن قوت او ځواک زبېښلی و او کله چې له بندي خانې راووت د چارو مسؤليت هم ورته وسپارل شو، نو هيڅ نه پوهيده او حيران پاتې و چې څه وکړي." (۲۸: ۱۲۱)

له يوې خوا د يعقوب خان دا ډول روحي او بدني حالت او له بلې خوا د انگریزانو مستقيم تيری ددې سبب شو، چې اداري انسجام ويجاړ، گډوډ او حالات د اعتبار څخه بې برخې شي، له دې امله د اميرشیرعلي خان تگلاره له پلي کېدو څخه پاتې شوه.

د انگریزانو دوهم تيری يو بل لامل دی چې د اميرشیرعلي خان د مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې په دې اړه رسول رهين ليکي چې: د انگریزانو دوهم تيري هيواد ته درانه زيانونه واورول، په دې مانا چې منظمه اداره له منځه لاړه، نظامي تشکيلات وران شول، د هيواد د پلازمينې مرکز د کابل د بلاحصار ښار وران شو، صنعتگر او کسبگر يې له وطن څخه د دفاع په لاره کې له منځه لاړل، د استالف صنعتي ښار او د غزني ښار سوداگريز بازارونه وسوځيدل، د کندهار او ننگرهار د ښار صناعي ځايونه خالي او دښمن د نظامي استحکاماتو په توگه وکارول او د کابل، زابل،

پروان، کاپيسا، ننگرهار او کندهار کروندې شنډې شوې او په دې سره کرڼه په اطرافو، صنعت او سوداګري په ښارونو کې له منځه لاړه. (۲۱: ۷۰-۷۱)

همدارنگه د انګريزانو له تيري وروسته امير عبدالرحمان خان چې ۲۱ کاله يې واکمني وکړه او نوموړي هم په بشپړ ډول د اميرشیرعلي خان د اصلاحاتو لړۍ تعقيب نه کړه؛ خو ځينې کارونه يې د يادولو وړ دي. د بيلګې په توګه نوموړي د تورې او شلاق په زور په هيواد کې سراسري امنيت رامنځ ته کړ او هيچا ددې جرئت نه درلود، چې د نظام په خلاف راپورته شي او څوک چې راپورته شول هغوی يې په پوره صلاحيت سره له منځه يووړل. له دې امله په هيواد کې پوره نظم رامنځ ته شو. تاريخ ليکونکی غلام محمدغبار د هغه مهال تاريخ ليکونکي ميرزا يعقوب خان خافي د ليکنې په حواله ليکي چې غله پانسي کيدل او که چېرې به سوداګريز کاروانونه غلا شول نو خامخا به يې مالونه بېرته پيدا کيدل او سوداګرو ته سپارل کيدل. (۲۹: ۶۴۸)

حبيبي دده په اړه ليکي چې: ”امير عبدالرحمان خان په کورنيو چارو کې زړور، جنگيالی او پياوړی واکمن و، چې د مخالفانو په وژلو کې يې ساری نه درلود، دی نوښتګر او په نړيوالو پيښو پوه سړی و، څه نا څه ليک لوست يې هم زده وو، په دري ژبه يې (پندنامه) نومی کتاب او همدارنگه مشهور کتاب (تاج التواريخ) يې هم وليکه. د ډاډمنو سپه سالارانو تر مشرۍ لاندې يې لکه غلام حيدر خان خرخي او فرامرز خان پياوړی پوځ جوړ کړ، ځواکمنه جاسوسي شبکه يې جوړه کړه، په کار پوه حاکمان يې وګمارل، په ښارونو کې يې پوستي خانګې خلاصې کړې، شرعي محکمې يې بيا ورغولې، شاهي مدرسه يې رامنځ ته کړه، چاپخونه يې جوړه کړه او د ټوپک جوړولو کارخانه يې هم ودانه کړه.“ (۱۰: ۳۲۵-۳۲۶)

ددې ټولو کارونو سربيره بيا هم په کلتوري برخه کې، چې د اميرشیرعلي خان د دوري له بنسټيزو اصلاحاتو څخه شمېرل کيده پاملرنه ونه شوه. دده په اړه عطايي ليکي چې: عبدالرحمان خان په خپله بې سواده و او هم يې له باسواده انسان څخه ښه نه راتلل. ده د فهم او پوهې خاوندان يا له وطن څخه فرار کړل او يا يې په زندانونو کې وغورځول او په خپله ۲۱ کلنه واکمنۍ کې يې يو ښوونځي هم تاسيس نه کړ. (۲۸: ۱۲۹)

همدارنگه دده په اړه رسول رهين ليکي چې: امير عبدالرحمان د اميرشیرعلي خان د وخت کابينه ونه منله او د دولت په مهمو مقامونو کې يې په هيچا اعتبار ونه کړ او ټول عمده دواير يې په خپله اداره کول. نوموړي د کلتوري خدمتونو په برخه کې هم کومه څرګنده او ښکاره بيلګه نه لري چې يادونه ترې وشي. که څه هم امير له نوي نړيوال کلتور او تمدن څخه خبرتيا درلوده؛ خو بيا يې

هم دې برخې ته اعتنا ونه کړه او په ټول هیواد کې یې یو ښوونځي او یوه جریده هم رامنځ ته نه کړه، حال دا چې افغانستان په دواړو کې سابقه درلودله. یوازې امیر د لیتوگرافي-مطبعې هیواد ته واردې کړې چې یو شمېر محدود کتابونه او رسالې چې د پاچا په اطاعت کې لیکل شوې وې او هم څو اداري قوانین وو، چې په دې مطبعو کې په چاپ ورسیدل. (۲۱: ۷۵)

دا او دې ته ورته لاملونه ددې سبب شول چې د امیرشیرعلي خان د اصلاحاتو لړۍ یې له مخکې تگ څخه راوگرځوله او دوامداره پاتې نه شوه.

له تزارې روسیې سره تمایل

په دوهم څپرکي کې مو د امیرشیرعلي خان دربار ته د روس استازي ستالیتوف د راتگ په اړه معلومات وړاندې کړل؛ او ومولیدل چې روسیې د خپلې موخې د ترلاسه کولو لپاره استازی رالیږلی و او کله یې چې موخه ترلاسه کړه پرته له دې چې کوم رسمي سند لاسلیک شي امیر ته د غوړو وعدو په ورکولو سره، خپل استازي ور وغوښت او امیر یې د انگریزانو ډېولو ته یوازې پرېښود. خو دلته بحث دادی، چې ولې امیر له روسیې سره تمایل درلود او دې تمایل کومې پایلې درلودې.

امیرشیرعلي خان د امارت له لومړیو وختونو څخه په داخلي سیاست کې د یوې مرکزي قوې ادارې او د داخلي اصلاحاتو پلوی شخص و او په خارجي سیاست کې یې غوښتل چې هیواد یې خپلواک وي او نه یې غوښتل چې د افغانستان له خاورې څخه کوم بل گاونډي هیواد ته ضرر ورسېږي، په ټوله کې د ده خارجي سیاست په مسالمت امیز او له گاونډیانو سره د ښو حسنه اړیکو په اساس ولاړ و.

نوموړي ددې موخې لپاره هلې ځلې وکړې، د امبالې، سملې او پېښور کنفرانسونو کې یې د همدې موخې لپاره گډون وکړ، تر څو انگریزان اړ کړي چې پخواني تړونونه د دوه اړخیزو اړیکو په اساس رامنځ ته کړي؛ خو انگریزانو نه یوازې دا چې هغو پخوانیو تړونونو ته په احترام قایل نه وو؛ بلکې نوې غوښتنې یې درلودلې چې په اساس یې په بشپړ ډول د افغانستان خارجي سیاست د انگریزانو لاس ته لويده. امیرشیرعلي خان نه یوازې دا چې د پخوانیو تړونونو لغوه کول یې غوښتل د انگریزانو نوو غوښتنو ته هیڅ تسلیم نه شو.

ددې سربيره اميرشیرعلي خان د یعقوب خان د بغاوت، د عبدالله جان ولیعهدی په رسمیت نه پیژندل، د سیستان د حکمیت په مسئله، له امیر سره د مشورې پرته د استازو او تحایفو رالیږل، د انگریزانو له خوا د کوتې او قلات نیول او په ځینو مکتوبونو کې د انگریز ترڅې لهجې کارول او دې ته ورته په نورو مواردو کې امیرشیرعلي خان له انگریزانو سخت ناراضه و.

امیر دا ناراضیتوب په ښکاره ډول څرگند او، په دې اړه عطایي لیکي چې: کله به چې له امیر سره د انگریزانو له خوا ناخواله وشوه نو بد کلمات به یې استعمالول په زوره به یې نارې وهلې چې دا د ارنوت قوم غواړي ما خپل قوم ته سپک کړي. (۹۴: ۲۸)

په دې ډول د امیرشیرعلي خان او انگریزانو ترمنځ اړیکې ورځ تر بلې د کړکېچ په لور روانې وې؛ خو کله چې په انگلستان کې محافظه کار ګوند واک ته ورسید او په هند کې د لارډ نارټ بروک پر ځای د فارورډ پالیسی سخت طرفدار لارډ لټین واک ته ورسید؛ نو دا کړکېچ د بحران اخري حالت ته ورسید او انگریزانو پر امیرشیرعلي خان نیغ په نیغه فشارونه وارد کړل. له دې امله امیرشیرعلي خان د انگریز په دوستۍ بې اعتماد او د روس په دوستۍ یې باور وکړ.

د روس د استازي مل ډاکټر یاروسکي په خپلو یادښتونو کې لیکلي چې امیرشیرعلي خان له روسي استازي سره په خپله لومړنۍ ناسته کې داسې وویل: ”مخکې له دې چې زما اړیکې له انگریزانو سره خرابې شي، هغوی ډېره هڅه وکړه، چې ما خپل ځان ته جلب کړي، ددې لپاره چې ما خپل طرفدار کړي، هر څه یې چې په توان کې وو دریغ یې نه کړل، د وسلې، پیسو، صنعتي فابریکو او د فني متخصصینو او داسې نورو مرستو وعدې یې وکړې؛ خو زه په دې ښه پوهیدم چې دغه مرستې او وعدې په پټه کې له ځانه سره څه راوړي، څه چې دوی له هندي امیرانو او سردارانو سره وکړل پوره خبر وم؛ نو روسانو سره مې دوستۍ ته ترجیح ورکړه او ومې غوښتل، هغه څه چې څلویښت کاله مخکې زما پلار په نظر کې درلودل، هغه ته عملي ښه ورکړم.“ (۷۷: ۴۲)

امیر ددې هیله درلوده چې د روس د استازي په وجود او د روس د دوستۍ په اعلان سره به پر انگریزانو تهدیدات او فشارونه وارد کړي، مگر انگریزانو ددې تهدید په وړاندې په چټک ډول عمل وکړ او د نظامي تیري لاره یې غوره کړه او د امیر تهدیدات یې خنثی کړل.

په داسې حالاتو کې اړینه وه چې امیرشیرعلي خان له روسانو سره د دوستۍ له هغې پخوانۍ تجربې درس اخیستی وای کومه چې د هغه پلار امیر دوست محمد خان په وخت کې اجرا شوې وه، ځکه هغه وخت د ویتکوویچ په راتګ سره انگریزانو په افغانستان لومړی تیری وکړ، د

جگړې اور د روسانو په لاس بل شو؛ خو روسانو هڅه ونه کړه چې دا اور مړ کړي او افغانان يې انگریزانو ته پرېښودل.

دا ځل هم هغه ورته حالت رامنځ ته شو او کله چې ستالیتوف بېرته ستندیده نو امیر ته یې وعده ورکړه، چې د روس ۳۰ زره پوځ چې په ترکستان کې د تیاریسۍ په حالت کې ولاړ دی او ستاسو مرستې ته به راوړسېږي. امیر د ستالیتوف په دې وعده یې هېڅ شک نه درلود ځکه کافمن په خپل رسمي مکتوب کې ورته لیکلي وو، چې پر ستالیتوف داسې باور وکړه لکه تاسو یې چې د ترکستان د حاکم په توګه پرماکوئ.

په دې ډول امیر ته د ستالیتوف وعده د کانې کرېنې ښکاره شوې، د هغه په مشورو یې باور وکړ او د برتانوي استازي د منلو څخه یې راوگرځاوه. که چېرې د روس استازي له داسې یوې عهدنامې او د ګورنر جنرال کافمن له رسمي مکتوب سره کابل ته نه وای راغلی او خوش باوره امیر یې له انگریزانو سره د اړیکو پریکولو ته نه وای هڅولای؛ نو یقیناً چې انگریزانو به دوهم تیری نه وای ترسره کړی او دا ناوړین به نه رامنځ ته کیدو. (۹: ۲۶۰-۲۶۱)

کورنۍ ستونزې

د امیر شیرعلي خان د دورې یوه بله ستره ننګونه چې د نوي مدنیت هڅې یې زیانمنې کړې هغه کورني اختلافات وو او دې ډول اختلافاتو په شاهي کورنیو کې د زمانشاه له وخته جریان درلود، چې افغانستان یې په هر اړخیزه توګه له ستونزو سره مخامخ کړی و.

د امیر شیرعلي خان لومړۍ دوره حکومت په همدغو کورنیو اختلافاتو تیر شو او ونه توانیده چې خپله کړنلاره او پلان تطبیق کړي؛ خو د حکومت په دوهمه دوره کې چې رقیبان وروڼه یې مړه او بل لوی رقیب عبدالرحمان چې د هغه وراره او د امیر محمد افضل خان زوی و په بخارا کې د روسانو تر حمایت لاندې اوسیده لږ څه آرام ساه واخیسته، امنیت یې رامنځ ته او د اصلاحاتو د پلي کېدو زمینه ورته برابره شوه.

مګر لږه موده وروسته یې زامن په وړاندې راپورته شول او دا ځل تر ډېره بریده دا کورنۍ ستونزې او اختلافات په خپله امیر د سیاسي تیروتنې له امله رامنځ ته شول، چې د ده د واکمنۍ د کاواکه کېدو سبب وګرځیده.

د امير شيرعلي خان يوه لويه كمزوري داوه چې د شهزاده عبدالله جان مور يې بې عايشې ورباندې ډېر نفوذ درلود، چې د هغه د عقل سترگې يې ړندې كړې وې. هغه د هيواد نازك سياسي حالات او په دې لاره كې يې د كورني جنجال رامنځ ته كېدو ته هيڅ پاملرنه ونه كړه او اووه كلن زوى عبدالله جان يې رسماً د وليعهد په توگه اعلان كړ او خپل مشر زوى يعقوب خان چې له ده سره يې د كابل په نيولو كې ډېره مرسته كړې وه او تر هرچا ډېر ددې منصب حقدار و له پامه وغورځاوه. يعقوب خان هم د پلار ددغې بې انصافۍ په وړاندې برالا بغاوت ته ملا وتړله او د هرات په لوري روان شو.

يعقوب خان له كابل څخه د حركت كولو وروسته لومړى ځان كندهار ته ورساوه او د كندهار ښار يې كلابند كړ؛ خو دا چې د ښار د نيولو وس يې نه و د گرشك په لور روان شو او د گرشك حاكم ښار ته د ننوتلو اجازه ورنه كړه او په گوليو يې ځواب وركړ. يعقوب خان فراه ته ولاړ او ددې ځاى حاكم مير افضل خان د پاتې كېدو بلنه وركړه او ورته يې وويل چې په پسرلي كې به كابل ته ورسر لاړ شي او له پلاره به بخښنه ورته وغواړي. يعقوب خان د هغه خبره ومنله؛ خو سپه سالار فرامرز خان چې د يعقوب خان د نيولو دنده وركړل شوې وه، دا وخت د گرشك حدودو ته نږدې شوى و. ميرافضل خان هڅه وكړه چې فرامرز خان د يعقوب خان له نيولو څخه راگرځوي؛ خو فرامرز تگ ته ادامه وركړه؛ ځكه نو ميرافضل خان يعقوب خان ته خبر وركړ چې ځان گوښه كړي او هغه لومړى سيستان او بيا بېرته غوريانو ته را وگرځيد او د غوريان كلا يې ونيوله.

د هرات والي فتح محمد خان چې د يعقوب خان په توصيه د هرات والي شوى و، خپل زوى محمد عزيز خان ته امر وكړ چې د غوريانو كلا بېرته له يعقوب خان څخه ونېسي؛ خو محمد عزيز خان چې د يعقوب خان د ښيگڼو قرضدار و ځان يعقوب خان ته تسليم كړ او يعقوب خان په هرات حمله وكړه او د هرات ښار يې محاصره كړ. امير شيرعلي خان د يعقوب خان په خلاف تازه دمه قواوې هرات ته وليږلې، خو د هرات خلكو د ښار دروازې د يعقوب خان پرمخ خلاصې كړې او ښار فتح شو. فتح محمد خان او زوى يې محمد عزيز خان دواړه په جنگ كې زخميان او بيا مړه شول او يعقوب خان په خپلواكۍ سره په هرات كې حكومت پېل كړ.

سپه سالار فرامرز خان د هرات د نيولو په موخه يو ځل بيا په جگړې لاس پورې كړ او د ادرسكن په سيمه كې د سختې جگړې په نتيجه كې د كابل د ځواكونو دوه لوى افسران، سردار خان او جنرال فتح علي شاه خان ووژل شول. په هماغه شپه يعقوب خان، سپه سالار ته ليك وليږه چې په هغه كې يې ليكلي وو، چې تر اوسه په هرات كې د خپل پلار په نامه خطبه واييم او د هغه اطاعت

کولو ته تیار یم او له پلار څخه درې غوښتنې لرم، یا مې دې وبخښي او خپل حضور ته مې دې وبولي، یا دې راته ووايي چې له هیواد ووځه او یا دې د بخښلو وروسته د هرات حکومت راوسپاري. فرامرز خان او سردار اسلم خان د هغه د لیک په ځواب کې ولیکل، چې که رښتیا هم غواړې د پلار اطاعت وکړې، ورور دې سردار ایوب خان په هرات کې پریږده او ځان کابل ته ورسوه. په همدې وخت کې اسلم خان او د دوه نورو قاتلانو په دسیسه کې سپه سالار فرامرز خان ووژل شو او د دوی دسیسه رسوا او امیر شیرعلي خان هغوی ونېول او زندان ته یې واچول.

يعقوب خان په هرات کې خپل ورور ایوب خان پرېښود او د بخښنې د غوښتلو لپاره یې په کابل کې د پلار حضور ته ځان ورساوه. امیر شیرعلي خان هم هغه وبخښلو او دوه میاشتې وروسته یې بېرته هرات ته د حاکم په توګه ولیږه. (۸: ۳۲۸-۳۳۱)

په همدغه وخت کې د یعقوب خان د بخښلو په اړه د هند وایسرا لارډ مایو لیک راوړسید او له امیر نه یې په ټینګه غوښتي وو، چې له زوی سره روغه وکړي. په دې سره امیر دا خبره په کورنیو چارو کې د انګریزانو لاس وهنه وبلله او فکر یې وکړ، چې ګویا یعقوب خان د انګریزانو په لمسونه دغه کارونه وکړل، حال دا چې داسې نه وه بلکې داد انګریزانو یوه بله دسیسه وه چې امیر ته یې په کورنۍ کې مخالفتونه را پیدا کړل. (۳۸: ۱۴۱)

په دې سره د پلار او زوی تر منځ دوستۍ ډېر دوام ونه کړ او په ۱۸۷۳ کال کې یعقوب خان په خپله خوښه له ډېرو سوغاتونو سره کابل ته راغی؛ خو امیر په ډک دربار کې پر هغه غصه شو او په هغه یې د بغاوت تور ولګاوه او هغه ته یې اختیار ورکړ چې یا په کابل کې زندان قبول کړي او یا په هرات کې د امیر د لښکر انتظار وباسي. یعقوب خان په کابل کې زندان قبول کړ او امیر په لوی لاس له یوه لایق زوی څخه ځان محروم کړ. (۸: ۳۳۱-۳۳۲)

څه وخت چې یعقوب خان بندي شو نو بل ورور ایوب خان یې په بغاوت راپورته او په هرات کې یې د خپلواکۍ اعلان وکړ؛ خو د امیر د پوځ په وړاندې له ماتې سره مخامخ شو او ایران ته یې پناه یو وړه. په دې ډول امیر خپل ځوان او په کار پوه زامن په خپله له لاسه ورکړل او د هیواد په اداره کې یې ترې ګټه وانخیسته.

بله مهمه پېښه چې په سلطنتي کورنۍ کې رامنځ ته شوه هغه د امیر محمداظم خان زوی د محمد سرور خان بندي کیدل و، چې د پلار تر مړینې څخه وروسته له ایران څخه راغلی و. نوموړي یعقوب خان د خپل پلار په وړاندې تحریک کړی و؛ خو یعقوب خان هغه ونېوه او کابل ته یې

ولیره او هلته د امیر له خوا بندي شو. همدا ډول محمداسلم خان د فرامرز خان د قتل په تور له خپل اعیاني ورور محمدحسین خان سره بندي شو. محمد اسلم خان لږ وروسته په زندان کې دوه نور وروڼه محمدحسن خان او محمدقاسم خان ددې لپاره ووژل، چې ځانونه یې د امیر طرفداران ثابت کړي وو. په دغه کار سره امیر نور هم متاثره شو او په کورنۍ کې نفاق نور هم ډېر شو. (۴۲: ۴۱)

موندنې

د افغانستان په تیر تاریخ کې داسې د عطف او پام وړ پېښې شته چې د څیړنو او پلټنو لپاره اړین ظرفیت لري. د همدې شمېر عطف نقطو څخه د افغانستان په تاریخ کې یوه د پام وړ دوره د امیر شیرعلي خان واکمني او په ځانګړې توګه د هغو اصلاحاتو په اړه څیړنه او پلټنه ده چې د هغه مهال د واکمنۍ ادارې له خوا مطرح شوي دي.

ددې سره سره چې یو شمېر نامتو مؤرخینو په دې اړه اړینې څیړنې او معلومات وړاندې کړي دي خو لا هم داسې ټکي شته چې نور و څیړنو ته اړتیا لري. د همدې دورې ټولې ناڅرګنده او پټې خواوې باید برملا شي چې زموږ د هیواد تاریخ دا ځلانده دوره لا د پوهیدلو وړ وګرځي.

ددې لیکنې په جریان کې له لاندې مواردو سره ډېر مخامخ شوم.

۱- امیر شیرعلي خان غوښتل چې په سیمه کې د یو منل شوي ځواک په توګه تبارز وکړي او دا هغه وخت شونې وه چې امیر د دولت بنسټونه ځواکمن کړي وای او د وخت د غوښتنو په اساس دا د امکان څخه بهر وه چې د دولت بنسټونه په هماغه پخوانۍ طریقه ځواکمن شي. نوموړی په دې پوهیده چې د معاصرو دولتونو په څېر باید معاصر تمدني عناصر رامنځ ته شي، سیاسي، اقتصادي او ټولنیز بنسټونه ځواکمن شي او په دې ډول له بهرنیو تیریو څخه د افغانستان ساتنه وکړي.

۲- امیر شیرعلي خان د نوي تمدن او د سیاسي سیستم بنسټونه کینودل او تر څو پورې یې چې په واک کې و، هغوی ته یې په دوام ورکولو، پرمختګ ورکولو او لا ځواکمن کولو کې خپلې هلې ځلې جاري وساتلې؛ خو د نوموړي تر مړینې وروسته په بشپړ ډول د هغه په ایښودل شوو

بنسټونو نوې ودانۍ جوړې نه شوې او دا هيواد د يوې مودې لپاره له پرمختګ څخه محروم پاتې شو.

۳- امير شيرعلي خان غوښتل چې په بهرني سياست کې خپلواکي ترلاسه کړي؛ نو ځکه يې له انګريزانو سره هيڅ ډول نوي تړونونه لاسليک نه کړل؛ بلکې پخوانيو لاسليک شويو تړونونو کې يې هم له سره کتنه او تعديلات غوښتل او له انګريزانو څخه يې جدي غوښتنه دا وه چې تير تړونونه دې اصلاح شي او د دوه اړخيزو اړيکو په اساس دې له سره لاسليک شي.

۴- امير شيرعلي خان د نوي تمدن د ايجاد هڅې د هيواد پر انکشاف اغيزمنې وې، نوموړي دا کار ښه په جرئت سره ترسره کړ خو دا هم بايد ومني چې امير د يو شمېر اشتباهاتو چې د موضوع په متن کې يې يادونه شوې ده مرتکب شو چې له امله يې رامنځ ته شوې طرحې زيانمنې شوې.

پورتنيو توضيحاتو ته په پام بايد ووايو چې د امير شيرعلي دوهمه دوره واکمني او د هغه اصلاحي کړنې له هره اړخه د اهميت او ارزښت وړ دي. پکار ده چې دا واکمن د هيواد د هغو واکمنانو او مشرانو په قطار کې وشمېرو، چې دې هيواد ته يې ريښتيني خدمتونه ترسره کړي دي او ددې هيواد له ځمکنۍ بشپړتيا څخه يې ساتنه کړې ده.

مناقشه

د امير شيرعلي خان د خدمتونو او په افغانستان کې د عصري ټولنيز، اقتصادي او سياسي ټولنيزو سيستمونو د ايجاد په اړه بيلا بيلو پوهانو څيړنې ترسره کړي دي. غواړم چې په دې برخه کې دا څيړنې سره پرتله او يوه کوچنۍ مناقشه رامنځته کړم، تر څو ددې ليکنې مهمې او ځانګړې برخې په سم ډول روښانه شي.

مؤرخ غبار د امير شيرعلي خان په اصلاحاتو کې د هغه فکري وړتيا له پامه نه غورځوي، خو ددې په څنګ کې ددې واکمن پر مهال د علامه سيد جمال الدين افغان له فکري اغيزې څخه هم سترګې نه پټوي او زياتوي چې سيد جمال الدين افغاني نه يوازې چې په افغانستان؛ بلکې په ډېرو اسلامي هيوادونو کې د نوي تمدن د پراختيا او غوړيدا لپاره نه ستړي کيدونکې هلي ځلې کړي دي. (۲۹):

۵۹۳

همدا ډول مؤرخ عطايي هم د اميرشیرعلی خان د نوي تمدن بیلگې یو په یو بیان کړي دي. په ځینو مواردو کې یې امیر ستایلي؛ خو په ځینو مواردو کې یې د تاریخ د اصولو مطابق پر هغه نیوکې هم کړي دي. ځکه امیر د خپلو بنو کړنو ترڅنګ ځینې تیروتنې هم کړي دي، چې باید هر څیړونکی یې د تاریخ د لیکنې د اصولو مطابق بیان کړي. نوموړي د امیر اداره په عصري پرنسیپونو ولاړه اداره بولي ځکه چې په دې برخه کې یې اصلاحات د ادارې له لورې برخې څخه پېل کړي دي، یعنې لومړی یې عصري کابینه رامنځ ته کړه او په دې کابینه کې یې د هغه وخت په کار پوه او خبر کسان راټول کړل او تر ټولو ښه چاره یې دا وه چې په دې کابینه کې یې د خپلې کورنۍ او سردارانو څخه هېڅ څوک ونه ټاکل او د مختلفو قومونو او ژبو کسان یې په کې ځای پر ځای کړل. ددې غوره ټکي په څنګ کې یې د هغه په اداري او سیاسي برخه کې د یوې ځواکمني اطلاعاتي ادارې نه شتون ته د انتقاد ګوته نیولې ده؛ ځکه چې د یوه سیاسي نظام په ساتلو کې ځواکمن استخبارات ډېر لوی رول لري او دا چې امیر په خپل سیاسي نظام کې له دې لوی او مهم ارګان څخه بې برخې و، له لویو ټکرونو سره مخامخ شو او له دې اړخه ورته ډېر زیانونه ورسیدل. دده په اداره کې د انګریزانو غټ جاسوسان ګرځیدل؛ خو نه ده او نه هم دده همکارانو وکړای شول چې دا ځاینې خبرې رسوا کړي. (۲۸: ۱۰۰)

امیر د نورو اصلاحاتو په څنګ کې د لومړي ځل لپاره په افغانستان کې د عصري ښوونې او روزنې بنسټ هم کېښود. په پلازمېنه کابل کې یې یو ملکې او بل حربي ښوونځي تاسیس کړل او په دې برخه کې د امیر پاملرنه تر دې بریده رسیدلې وه چې آن په خپله یې د ښوونې او روزنې بهیر او د ازموینو له جریان څخه نظارت کاوه. (۳۳: ۱۹-۲۰) خو بیا هم په عمومي ډول د امیر شیرعلي خان د وخت پوهنیز بهیر په دوو برخو وېشل کېږي، چې یوې ته یې عنعنوي بهیر ویلای شو چې له ډېر پخوا څخه یې په افغانستان کې رواج درلود او دا بهیر په کورونو او جوماتونو کې پرمخ روان و چې ډېری برخه یې دیني زده کړې وې. دوهم ته دولتي پوهنیز بهیر ویلای شو، چې دا یوازې په پلازمېنه کابل کې د دولتي څانګې لګښت په واسطه پرمخ وړل کیده.

په ورته ډول مطبوعات هم له دغه ډول حالت سره مخامخ وو، که څه هم د کابل د شمس النهار جريدې په رامنځ ته کیدو سره په افغانستان کې اطلاع رسونه کې بنسټیز بدلون رامنځ ته شو او د اطلاع رسونې چاپي میډیا هیواد ته معرفي شوه؛ خو دا چاره په هیواد کې سراسري نه شوه او په کلیو او بانډو کې جار وهل، نغاره او ډول وهل په خپل حال باقي پاتې شول. د شمس النهار

جریدې په خپریدو سره د لویو ښارونو حاکمان بریالي نه شول، چې په پراخه توګه هیوادني او شخصي اطلاعات په چاپي ډول د هیواد هرې برخې ته ورسوي. (۲۱: ۵۳۹)

په نظامي برخه کې چې امیر کوم خدمتونه کړي دي، ډېر د پام وړ دي او اوس هم د افغانستان په نظامي سیستم کې د امیر شیرعلي خان د وخت بیلګې کتلی شو. ده یوه روزل شوې او مجهزه اردو جوړه کړه؛ مګر ده بیا هم په دې اردو باور ونه کړ او دده، ددې تیروتنې له امله د افغانستان د هغه وخت اردو بې موراله او خوره وړه شوه. د انګریزانو د هغه وخت د نظامي چارو پاڅه پوهان وایي چې که چیرې امیر هغه روزل شوې اردو د جګړې میدان ته راویستلې وای، خامخا به یې انګریزانو ته ماتې ورکړې وای. (۲۸: ۱۰۳)

د امیر شیرعلي خان سیاسي ستونزې په دوه برخو وېشلې شو، یو کورنۍ سیاسي ستونزې او دوهم بهرنۍ سیاسي ستونزې.

په کورنیو سیاسي ستونزو کې یې له زامنو سره اختلافات وو چې دا اختلافات د هغه د خپلې سیاسي تیروتنې له مخې رامنځ ته شول، نوموړي تر نورو ډېر کوچنی زوی عبدالله جان د خپل ځای ناستي په توګه وټاکه، چې له دې امله یې مشران زامن له هغه خفه او ترمنځ یې خبره تر جګړو ورسیده.

دوهم بهرنۍ سیاسي ستونزې، هغه دا چې افغانستان د هند د لارې په سر پروت هیواد و او انګریزانو ویره درلوده چې روسان به د افغانستان له لارې په هند ورشي او په هند کې به د انګریزانو ګټې زیانمنې کړي، روسانو هم د انګریزانو د ویرولو په موخه ورځ تر بلې د مرکزي آسیا سیمې نیولې او د افغانستان سرحدونو ته نږدې کیدل. انګریزانو هم په ورته عمل لاس پورې کړ او د امیر شیرعلي خان په وخت کې تر کوتې راوړسیدل. دوی یوازې د هند پر سر رقابت نه درلود، بلکې په اخوا اروپا کې یې هم د بالکاناتو پرسر هم لانجې روانې وې. ددې استعماري هیوادونو ترمنځ په جنجالونو کې تر هر بل هیواد افغانستان ته ډېر زیان ورسیده. افغانستان په ځان بسیا هیواد نه و چې ددې خطرونو مخه یې نیولې وای. د دواړو هیوادونو له خوا فشارونه وارد شول په ځانګړي ډول دا فشارونه هغه وخت ډېر شول، چې په هند کې د مخکې تګ پالیسۍ طرفدار لارې لیتن واک ته ورسید او له امیر څخه یې داسې غوښتنې پېل کړې چې امیر هغه منلی نه شوی؛ ځکه د هغو غوښتنو له مخې افغانستان په بشپړ ډول د سیاسي خپلواکۍ څخه محروم کیدو. روسانو هم له امیر سره صداقت ونه کړ او کومې وعدې یې چې ورسره کړې وې په هغو یې عمل ونه کړ او د برلین په کنفرانس کې روسانو دا ومنله چې افغانستان د انګریزانو د نفوذ په

سيمه کې شامل دی، نو ځکه انگریزانو ته پر افغانستان د يرغل کولو زمینه مساعده شوه. په دې ځای کې باید ووايم چې امير بايد د انگریزانو په څېر په روسانو هم باور نه وای کړای او د دوی په اړه يې ژوره سياسي مطالعه کړې وای؛ ځکه چې دا دواړه استعماري هیوادونه وو، هغوی ته د خپلو هیوادونو گټې تر هر څه لوړې وې او یوازینی موخه يې دا وه چې کمزوري هیوادونه مستعمره کړي.

هغه مهم کار چې امير شیرعلي خان په بهرني سياست کې رامنځ ته کړ هغه د مقابل لوري هیواد سره د دوه اړخیزو اړیکو په اساس د تړونونو او سياسي هوکړه لیکونو رامنځ ته کول او مخکې له مخکې مقابل لوري ته د رسمي مصوبې وړاندې کول و، چې له ده څخه وړاندې کوم بل واکمن دا کار نه و کړی. د بیلگې په توگه له ده وړاندې چې کوم تړونونه د افغانستان دولت له انگریزانو سره لاسلیک کړي وو، مصوبه به يې د انگریزانو له خوا مخکې له مخکې تیاره شوې وه او د افغانستان د دولت په استازي منل کیده. خو امير شیرعلي خان چې کومې مذاکرې له انگریزانو سره وکړې خپلې غوښتنې يې د خپلو گټو په اساس انگریزانو ته د یوې رسمي مصوبې په توگه وړاندې کړې. له یوې خوا امير شیرعلي خان په خپل وخت کې له انگریزانو سره هېڅ ډول نوی تړون لاسلیک نه کړ او له بلې خوا يې غوښتل ټول پخواني تړونونه د دوه اړخیزو اړیکو په اساس تعدیل کړي.

امير له انگریزانو سره په ټولو ناستو او په ځانگړي ډول د امبالې په کنفرانس کې ډېره هڅه وکړه، چې انگریزانو څخه د هیواد سياسي خپلواکي ترلاسه کړي، په دې مانا چې امير د انگریزانو له تجريد سياست څخه په ښه ډول واقف و او هغه پوهیده چې افغانستان په بشپړ ډول په انزوایي حالت کې قرار لري، نو ځکه کې يې په هره ناسته کې بیا بیا دا وړاندیز کاوه چې نوي تړونونه دې د دوه اړخیزو اړیکو په اساس رامنځ ته شي. (۹۶: ۲۴)

انگریزانو نه یوازې داسې ونه کړل بلکې له تجريد سياست سره يې د روسانو په مشوره د حایل «Buffer state» سياست هم ورغوته کول غوښتل، تر څو افغانستان داسې عیار کړي چې روس او انگریز دواړه په هغه کې لاس وهنه ونه کړي، په دې ډول به د دواړو استعماري هیوادونو د ټکر خطر له منځه ولاړ شي؛ خو امير شیرعلي خان د انگریزانو له دې دواړو سياستونو څخه نفرت درلود. (۹۱: ۲۷)

که څه هم امير د انگریزانو له دې سياستونو څخه خبر و؛ خو د برلین په کنفرانس کې چې روسانو د افغانستان پر سر له انگریزانو سره کومه معامله وکړه، له هغه يې هېڅ ډول خبرتیا نه درلوده

دلته بايد ووايو چې دا د امير يوه بله سياسي کمزوري وه، چې له داسې يوې لويې پېښې څخه يې خبرتيا نه درلودله.

پايله

دا ليکنه چې د افغانستان د نوي سياسي سيستم په ايجاد کې د امير شيرعلي خان د ونډې تر عنوان لاندې ليکل شوې له ۴۲ بيلابيلو معتبرو ماخذونو څخه په کې ګټه اخيستل شوې ده. دا دوره د افغانستان د تاريخ يوه مهمه او له بلې خوا ډېره حساسه دوره وه؛ ځکه چې له يوې خوا په افغانستان کې د نوي مدنيت د غوړيدا هڅې روانې وې او له بلې خوا داخلي او بهرنيو دښمنانو د هغه مدنيت د وړانولو نقشي جوړولې. په ځانګړي ډول ګاونډيانو نه غوښتل چې په څنګ کې يې داسې يو هيواد موجود وي، چې له هره اړخه پر ځان بسيا وي. هغوی نه غوښتل چې په افغانستان کې يوه قوي مرکزي اداره موجوده وي.

له بلې خوا امير شيرعلي خان يو متجدد او روښانفکره شخص و، نوموړي د هيواد د آبادۍ او پرمختګ لپاره لوړې هيلې درلودلې، هغه د ګاونډيو هيوادونو له عصري تمدن او حالاتو سره پوره اشنايي درلودله، په ځانګړي ډول نوموړي د هند اداره، صنعت، مطبوعات، پوځ او معارف له ډېر نږدې څخه ليدلي وو، نو ځکه امير هم د هماغه احساس له مخې چې درلوده يې د هيواد آبادۍ او پرمختګ ته پاملرنه وکړه. امير شيرعلي خان په دې لړ کې د سيدجمال الدين افغان له جوړې کړې نقشي څخه په سم ډول کار واخيست؛ خو نوموړی يې په هيواد کې اوسيدو ته پرې نښود او بې له شکه که نوموړی يې له ځانه سره ساتلی وای، کيدای شوی چې نن به د افغانستان څېره په بشپړ ډول بدله وای. ويلای شو چې سيدجمال الدين افغان د امير شيرعلي خان په اصلاحي کارونو کې عملي نه بلکې علمي ونډه لري.

همدارنګه امير د خپلو پروګرامونو په پلي کولو کې له نورو مجربو داخلي او بهرنيو کسانو څخه کار واخيست، په ځانګړي ډول سيدنورمحمد شاه، چې د امير په کابينه کې صدراعظم ټاکل شوی و، نوموړی پوه عالم او يو هوښيار سياستمدار و او دده سياسي هوښيارۍ ته د هغه وخت انګريزان هم قايل وو، خاصتاً چې له هغوی سره يې په کنفرانسونو کې د افغانستان بشپړ

استازېتوب کړی و. امير شيرعلي خان ځينې فني کسان چې هندي مسلمانان وو له هند څخه استخدام کړل، که څه هم هغوی د امير په اصلاحي چارو کې ونډه درلودله؛ خو په څنگ کې يې انگریزانو ته پخه جاسوسي هم کوله او په دې برخه کې يې امير شيرعلي خان ته لويې ستونزې جوړې کړې. بايد يادوونه وشي چې دا به د امير کمزوري او يا تېروتنه وي چې د دولت په اډانه کې يې استخباراتو ته پاملرنه ونه کړه، که چېرې امير ښه استخبارات درلودای؛ نو له هغو خطرونو او ناخوالو څخه به امير خلاصون پيدا کړی وای چې په پای کې ورسره مخامخ شو، له دې امله امير دوی تر پايه ونه پيژندل او هغوی هم د امير تر سيوري لاندې د انگریزانو لپاره ښه خدمت وکړ.

ومو ويل چې امير شيرعلي خان يو وطن دوست شخص و، د ادارې او تدبير له مخې د ځانگړې وړتيا څخه برخمن و، خو د کورنيو او بهرنيو سياسي ستونزو له امله به ډېر ځله له سختو رواني او روحي فشارونو سره مخامخ کيدو، چې په دې سره به کله کله له دولتي چارو لاس په سر شو. له دې امله يو شمېر پلانونه يې په خپله د ناکامۍ په خوله کې ورکړل. په داخلي سياست کې له ډېرو ستونزو سرمخامخ شو او د شاهي کورنۍ په دننه کې جگړې پېل شوې. په بهرني سياست کې هم له ناکامۍ سره مخامخ شو او انگریزانو د هغه له کمزورۍ څخه ګټه پورته کړه او په افغانستان يې د دوهم ځل لپاره تيری وکړ او افغانستان له يو نوي ناورين سره مخامخ شو.

دا چې د هريو واکمن دوره د يو شمېر مثبتو او يو شمېر منفي کړنو په اساس ارزول کېږي، په دې ځای کې به د امير شيرعلي خان ښې کړنې او د هغه ځينې تيروتنې په لنډ ډول بيان شي.

د امير شيرعلي خان ښې کړنې په لاندې ډول مطرح شوي دي :

امير شيرعلي خان يو په وطن مين او روښانفکره واکمن و، هغه ته د هيواد دنوی تمدن بنسټګر ويل کېږي، د هيواد د پرمختګ لپاره تل په لټه او تجسس کې و. د هغه په سياسي برخه کې هڅه داوه چې هيواد يې سياسي خپلواکي ولري، هغه هڅه کوله چې په سياسي مذاکرو او کنفرانسونو کې د يو ځواکمن اړخ په توګه ګډون وکړي، د هغه هڅه داوه چې له ګاونډيانو او نورو هيوادونو سره سياسي او سوداګريزي اړيکي ولري او د تجريد او انزوایي حالت څخه ځان راوباسي کوم چې د هغه د پلار له وخته انگریزانو پر افغانستان تپلی و، هغه د نورو واکمنانو په څېر د وطن د ګټو په خلاف له هېچا سره کوم سياسي تړون لاسليک نه کړ، هغه برسیره پر دې چې د هيواد ارضي تماميت ته جدي پاملرنه درلودله، بل خوا يې له خپلې خاورې چا ته اجازه نه ورکوله چې ګاونډيو هيوادونو ته خطر پيدا کړي او خپله يې هم هڅه نه کوله چې له کوم ګاونډي هيواد سره جګړه

وکړي او له گاونډيانو يې هم د ښه گاونډيتوب هيله درلودله. د هغه تر ټولو غوره صفت دا و چې د سيمې اخبارونه يې مطالعه کول، ترڅو د يو واکمن په توگه د سيمې او نړۍ له حالاتو خبر وي.

امير شيرعلي خان ددې غوره کړنو سربيره ځينې تيروتنې هم وکړې د بيلگې په توگه، د کوچني زوی عبدالله خان په وليعهد کولو سره يې په لوی لاس ځوان ځواکمن او په چارو پوه زامن (محمد يعقوب خان او محمدايوب خان) له ځان څخه خفه او آن تر دې چې له هغوی سره يې جگړه وکړه، محمديعقوب خان يې پوره اته کاله په بند کې وساته او محمدايوب خان يې ايران ته فراري کړ. د نوموړي دا دوه زامن د ده دوې ځواکمنې مټې وې او دا مټې يې په خپله فلج کړې، که چيرې دا دوې مټې فعالې وای؛ نو پرته له ترديدې ويلای شو، چې امير به په خپلو چارو کې ډېر بريالی وي. د امير بله تېروتنه دا وه چې په ځينو مواردو کې ډېر خوشباوره و؛ ځکه د هغه په دربار کې او د هغه تر ډيرې لاندې انگريز جاسوسان راغونډ وو، ده د امبالې د کنفرانس په وخت کې يو شمېر هندي مسلمان متخصصين استخدام او کابل ته له خانه سره راوستل، په ملکي او نظامي برخو کې يې زيات واکونه ورکړل، خو نوموړي يو ځل هم فکر ونه کړ چې دوی څوک دي او د هغوی شاليد يې مطالعه نه کړ. همدا دوی وو چې امير ته يې په کور دننه لويې ستونزې ايجاد کړې او دده ورځنۍ راپور يې انگريزانو ته رساوه. د امير شيرعلي خان يوه بله تېروتنه چې په بشپړ ډول د هغه او د هيواد د تباهۍ سبب شوه، هغه د برلين له کنفرانس څخه خبرتيا نه درلودل او په روسانو باندې باور کول و. امير د روس استازي په مشورو انگريز استازي خپل حضور ته ونه منل او انگريزانو ته يې د رد ځواب ورکړ، ده د روسانو تش په نوم وعدو باور وکړ.

په پای کې ويلای شو چې امير شيرعلي خان د هغه وخت د غوښتنو په اساس په افغانستان کې د عصري نظام بنسټونه کېښودل؛ خو دده دا هڅې د يو شمېر داخلي او بهرنيو لاملونو په اساس زيانمنې شوې، د نوموړي واکمني يې هم پای ته ورسوله او ملت يو ځل بيا له انگريز استعمار سره په مخامخ جگړه کې واقع شو.

وړاندیزونه

دا چې د څېړنې پرمهال له یو شمېر تشو او نیمګړتیاو سره مخامخ شوم او په پوره ډول مې ونه شوای کړای چې د موضوع په اړه بشپړ معلومات راټول کړم؛ نو ځکه غواړم چې دا لیکنه په لاندې مشخصو وړاندیزونو پای ته ورسوم.

۱- محققین او څېړونکي باید ددې مهمې تاریخي دورې په باره کې خپلو علمي څېړنو ته ادامه ورکړي، ترڅو ټول تیاره او پټ ابعاد یې راڅرګند او راتلونکو نسلونو ته د غوره معلوماتو په حیث په میراث پاتې شي.

۲- دا چې امیر شیرعلي خان د افغانستان د کلتوري پیاوړتیا په برخه کې ډېر مهم کارونه کړي دي؛ له دې امله د اطلاعاتو کلتور وزارت ته وړاندیز کوم، چې لکه د نورو فرهنګ پالو تاریخي شخصیتونو په څېر دې دا واکمن او د هغه صدارعظم سید نور محمد شاه هم ولمانځل شي، د هغوی په یاد دې علمي سمینارونه او سیموزیمونه جوړ شي.

۳- سید نور محمد شاه چې یو وتلی سیاست وال و او د هغه وخت د کابینې مشر او صدارعظم و؛ خو تردې مهاله څېړونکو په خپلو څېړنو کې یوازې د نوموړي سیاسي منډو ترږو ته ځای ورکړی دی. له همدې امله وړاندیز کېږي چې د هیواد څېړونکي د هغه د شخصي ژوند په تړاو ژورې او دقیقې څېړنې ترسره، ترڅو د هغه د ژوند ټول اړخونه په سم ډول راڅرګند شي.

۴. دا چې امیر شیرعلي خان د لومړي ځل لپاره په افغانستان کې عصري اداري بنسټونه رامنځ ته کړي دي، له دې امله دولتي چارواکو ته مو وړاندیز دادی، چې یو شمیر ځایونه ددې خبر او علم دوست واکمن په نوم ونوموي، ترڅو له یوې خوا د هغه خدمتونه له پامه نه وي غورځول شوي او له بلې خوا اوسنیو او راتلونکو واکمنانو ته یوه بیلګه وګرځيږي.

ماخذونه

- ۱- آهنگ، محمد کاظم. (۱۳۹۳). تاریخ مختصر اطلاعات جمعی در افغانستان. کابل: مطبعه بنگاه انتشارات میوند.
- ۲- باوري، محمدرسل. (۱۳۹۲). د افغانستان د تاریخ پنځوس پانې (د مقالو ټولگه). کابل: د بهیقي د کتاب خپرولو ریاست.
- ۳- بیدار، کریم الله. (۱۳۹۳). د افغانستان سرحدونه. جلال آباد: گودر خپرندویه ټولنه.
- ۴- تنویر، محمد حلیم. (۱۳۸۰). د افغانستان تاریخ او خپرونې. ژباړونکي، محمد زبیر شفیقي او فداحمد فایض. پېښور: صبور نشراتي مرکز.
- ۵- تنیوال، محمد ظریف. (۱۳۸۹). د افغانستان عمومي جغرافیه. کابل: کاروان چاپخونه.
- ۶- پوپلزی، عزیز الدین وکیلي. (۱۳۸۷). فرهنگ کابل باستان (جلد اول). کابل: مطبعه طباعتي او صنعتي احمد.
- ۷- جرج، ن کرزن. (۱۳۴۹). ایران و قضیه ایران. جلد دوم، مترجم: غلام علي وحید مازندراني. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ایران.
- ۸- جهاني، عبدالباري. (۱۳۸۰). هرات، پښتانه او ستره لوبه. کویته: صحاف نشراتي مؤسسه.
- ۹- جی ایل، یاروسکي. (۱۳۹۱). د امیر شیرعلي خان دربار ته د تزاري روسیې استازیتوب. ژباړه، داد خان غزنیوال. کابل: میوند خپرندویه ټولنه.
- ۱۰- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۸۲). د افغانستان لنډ تاریخ. ژباړه، عبدالروف بینوا. پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.
- ۱۱- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۸۲). د پوهان علامه حبیبی شل مقالې. کندهار: نارنج خپرندویه ټولنه.
- ۱۲- حسامي، حضرت گل. (۱۳۸۸). تاریخ قضا در افغانستان. کابل: انتشارات سعید.

- ۱۳- خدران، گلزرک. د افغانستان تاريخ. صبا خپرندويه ټولنه.
- ۱۵- حلمی، محمدولي. (۱۳۶۷). د کابل نوميالی ورځپاڼې او جريدې. کابل: دولتي مطبعه
- ۱۶- دوديال، محمد بشير. (۱۳۸۸). اداره. جلال آباد: گودر خپرندويه ټولنه.
- ۱۷- رشتيا، سيد قاسم. (۱۳۸۴). افغانستان در قرن نژده. کابل: بنگاه انتشارات ميوند.
- ۱۸- رفيع، حبيب الله. (۱۳۷۷). په افغانستان کې د عصري ښوونې او روزنې پيل او پرمختيا. پېښور: د افغانستان د مطالعاتو مرکز.
- ۱۹- رفيع، حبيب الله. (۱۳۸۸). د افغانستان لنډکې تاريخ. جلال آباد: گودر خپرندويه ټولنه.
- ۲۰- رفيع، حبيب الله. (۱۳۹۲). ملي زاويه. استاد حبيب الله رفيع ادبي ټولنه.
- ۲۱- رهين، عبدالرسول. (۱۳۹۱). تاريخ مطبوعات افغانستان (از شمس النهار تا جمهوريت). کابل: انتشارات سعيد.
- ۲۲- زماني، خير محمد. (۱۳۹۲). تاريخ روابط خارجي افغانستان. کابل: انتشارات رسالت.
- ۲۳- زماني، خير محمد. (۱۳۹۲). تاريخ معاصر افغانستان (۱۷۴۷-۱۹۲۹). کابل: مطبعه عازم.
- ۲۴- صفاري، سلطان شاه. (۱۳۹۴). د افغانستان د بهرنيو اړيکو تاريخ. کابل: انتشارات مستقبل.
- ۲۵- صديقي، زرولي. (۱۳۹۴). "د امير حبيب الله خان لنډه پيژندگلوې او د ده د مهال دوه مهمې پېښې" د شيخ زايد پوهنيزه مجله. کابل: د لوړو زده کړو وزارت مطبعه.
- ۲۶- عارض، غلام جيلاني. (۱۳۸۲). د تاريخ په اوږدو کې د افغانستان سرحدونه او اداري ویش. ختيځ بيا روغونې اداره (کور).
- ۲۷- عصمت الهي، محمد هاشم. (۱۳۸۲). نظام مطبوعات افغانستان. تهران: انتشارات بيکران.
- ۲۸- عطايي، محمد ابراهيم. (۱۳۸۳). د افغانستان پر معاصر تاريخ يوه لنډه کتنه. کابل: ميوند خپرندويه ټولنه.
- ۲۹- غبار، مير غلام محمد. (۱۳۶۶). افغانستان در مسیر تاريخ. کابل: مرکز نشر انقلاب با همکاري جمهوري.

- ۳۰- غبار، میرغلام محمد. (۱۳۷۷). احمدشاه بابا افغان. ژباړه، امین الله دریغ پېښور: دانش کتابخانه.
- ۳۱- فراهي، عبدالغفار. (۱۳۸۲). افغانستان د یموکراسۍ او جمهوریت په کلونو کې. پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.
- ۳۲- فرهنگ، میرمحمد صدیق. (۱۳۷۱). افغانستان در پنچ قرن اخیر. جلد اول و جلد دوم، تهران: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ۳۳- کامگار، جمیل الرحمان. (۱۳۸۷). تاریخ معارف افغانستان. کابل: بنگاه انتشارات میوند.
- ۳۴- کهزاد، احمد علي. زمانشاه، فعالیت استعماري. د اریک خپرندویه ټولنه.
- ۳۵- کهزاد، احمد علي. (۱۳۸۷). بالاحصار کابل و پیش آمدهای تاریخی آن. جلد اول و دوم. کابل: بنگاه انتشارات و مطبعه میوند.
- ۳۶- گنډا سنگ. (۱۳۸۸). دراني احمدشاه. ژباړه، نصرالله سوبمن. کابل: اسد دانش مطبعه.
- ۳۷- گوش، دلیپ کمار. (۱۳۶۳). انگلستان و افغانستان. ترجمه، میرحسین شاه. کابل: مطبعه پوهنتون.
- ۳۸- مجددي، عبدالحق، مجددي، فضل الله. (۱۳۸۲). حقیقه التواریخ. کابل: بنگاه انتشارات میوند.
- ۳۹- محتاط، عبدالحمید. (۲۰۰۴). تاریخ تحلیلي افغانستان. لندن.
- ۴۰- محمدحیات خان. (۱۳۸۶). حیات افغاني. اول او دوهم ټوک، ژباړه: فرهاد ظریفی او عبداللطیف طالبی، پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.
- ۴۱- نعیم زی، محمد نسیم. (۱۳۹۴). افغانستان د تاریخ په پلوشو کې. خپرندوی: په خپله لیکوال.
- ۴۲- نیازی، مستعلي. (۱۳۸۶). د امیر شیرعلي خان امارت او د امیر سیاسي ستونزې. جلال آباد: همدرد صنعتي مطبعه.

۴۳- ویاړ، محمد کبیر. (۱۳۸۹). د افغانستان تاریخ د وروستیو دوه نیمو پیړیو په اوږدو کې. کابل: اسد دانش مطبعه.

لومړۍ نښلونه (ضمیمه)

د امیر شیرعلي خان څخه وروسته د نوي سياسي سيستم د ايجاد هڅې

د امیر شیرعلي خان د واکمنۍ وروسته د یو شمېر کلونو په اوږدو کې د هغه یو شمېر پلانونه په بشپړ ډول له پامه ولویدل. له یوې خوا دده علیل او ناروغ زوی محمد یعقوب خان واک ته ورسید، چې اته کاله یې د زندان سختیو، انزوايي حالت او روحي شکنجې له امله هم ذهني او هم جسماني توازن بايللی و؛ نو کله چې واک ته ورسید نه پوهیده چې څه وکړي او له کومه بې پېل کړي. له بلې خوا د انگریزانو یرغل او په وړاندې یې د افغان ملت وسله وال پاڅون چې په پایله کې انگریزان له ماتې سره مخامخ او د هیواد څخه وتلو ته اړ شول. دا داسې یو حالت و چې د دولت اداري او سياسي نظام په بشپړ ډول مختل شو او د یوې مودې لپاره په هیواد کې انارشي رامنځ ته شوه.

د انگریزانو د وتلو جریان و چې فولادي واکمن امیر عبدالرحمان خان واک ته ورسید. امیر عبدالرحمان خان د افغانستان هغه واکمن و، چې دده په دوره کې د واک پر سر کورني اختلافات پای ته ورسیدل، یوه واحد مرکزي اداره رامنځ ته شوه، سياسي مخالفین په بشپړ ډول له منځه یووړل شول، په ټول هیواد کې سراسري امنیت قايم شو، له ګاونډیانو سره ډیر شمیر پولې معلومې شوې، پوځ یو ځل بیا منسجم شو او ځواکمنه استخباراتي اداره رامنځ ته شوه؛ خو د امیر عبدالرحمان خان ددې لویو خدمتونو برسیره باید دا ومانو چې هغه د امیر شیرعلي خان یو شمېر اصلاحات تعقیب نه کړل. د بیلګې په توګه هغه د یو مطلق العنان واکمن په توګه عمل کاوه او د کابینې ډېری چارې یې په خپله اجرا کولې او همدارنګه په علمي او کلتوري برخه کې یې هم چندان لاسته راوړنې نه درلودلې. خو دده تر مړینې وروسته یې زوی امیر حبیب الله خان یو ځل بیا د عصري مدنیت عناصر راژوندي کړل، چې دلته ورڅخه لنډه یادونه کوو.

امیر حبیب الله خان په (۱۹۰۱ م) کال کې واک ته ورسید او په (۱۹۰۲ م) کې یې د سراج الملة والدین لقب ځانته غوره کړ. د هغه باور دا وه چې د یو دولت او ملت ترقي د پوهې پرته امکان نه لري. نوموړي ځان د خپل پلار برعکس ملایم، علم دوست او د هیواد د ترقي خوښوونکي په توګه ولس ته وروپیژانده. که څه هم نوموړی استراحت طلبه او ظرافت غوښتونکی شخص و او په پوره ډول یې د شلمې پیړۍ له علمي پرمختګونو څخه ګټه پورته نه کړه. خو ددې سره سره یې بیا هم د معارف او مطبوعاتو په غوړیدا کې یو اندازه کارونه وکړل. هغه په (۱۹۰۳) کال کې د حبیبی

ښوونځی جوړ کړ او په (۱۹۰۶) م کال کې یې د سراج الاخبار په نوم یوه جریده له چاپه راوويستله. (۲۵: ۱۰۳-۱۰۶)

امیر حبیب الله خان هم د یوه مطلق العنان واکمن په توګه واکمني کوله او په دې لاره کې یې ښه جدي ګامونه هم پورته کړي دي، د همدې په وخت کې د مشروطه لومړۍ پلا غورځنګ راپورته شو؛ خو نوموړي یې په مقابل کې سخت غبرګون وښود او د غورځنګ یو شمېر مخکښ کسان یې په توپونو والوزول. د مشروطیت دوهم خوځښت؛ خو په پټ شکل ددې واکمن تر ډیرې لاندې وده وکړه، یعنې د ده د کورنۍ مخکښ کسان، د هغه وروڼه او اولادونه وو لکه: نصر الله خان، امان الله خان او عنایت الله خان او داسې نور ددې پټ غورځنګ سرلاري وو. ویل کېږي چې ددې واکمن مرموزه مړینه به هم د همدغه پټ ګوند او خوځښت له لارې ترسره شوي وي. بیا هم ویلای شو چې د امیر شیرعلي خان وروسته امیر حبیب الله خان و چې یو ځل بیا یې د نړیوال عصري کلتور بیلګې هیواد والو ته معرفي کړي.

د امیر حبیب الله خان د مړینې وروسته یې زوی امان الله خان واک ته ورسید، دا هغه واکمن دی چې په نړیواله او سیمه ییزه سطح یوه پیژندل شوې تاریخي څېره ده. نوموړي په ۱۹۱۹م کال د اګست په ۱۹ لسمه له انګریزانو څخه د هیواد سیاسي خپلواکي ترلاسه کړه او عملاً افغانستان د نړۍ له ګڼو هیوادونو سره سیاسي اړیکې ټینګې کړې. له دې تاریخي بریا څخه وروسته یې په هیواد کې د پراخو اصلاحاتو پلانونه ترکار لاندې ونيول.

نوموړي عصري سیاسي اداره او دولت رامنځ ته کړ او په ۱۹۲۳م کال د جلال آباد په لویه جرګه کې د نظام نامې په نوم د افغانستان لومړنی اساسي قانون تصویب او بیا یې د پغمان په لویه جرګه کې د ملت د استازو په واسطه تائید کړ.

د فرهنګ په سطح کې معارف دومره پراختیا ومونده، چې د ښوونځیو د تاسیس لپاره خلکو له دولت سره مرستې پېل کړې او د هیواد په ولایتونو او لرو سیمو کې ښوونځي جوړ او زده کوونکو په زده کړو پېل وکړ. د هلکانو برسیره د نجونو لپاره هم ښوونځي جوړ شول او بهرنیو هیوادونو ته هم د تحصیل لپاره نجونې او هلکان ولیږل شول.

د مطبوعاتو په برخه کې لسګونه جریدې او مجلې خپریدلې، د ښځو لپاره ارشاد النسوان په نوم یو جریده خپریده او همدارنګه په هر ولایت کې یوې جریدې خپرونې کولې.

په اقتصادي برخه کې د صنعت پراختیا ته پاملرنه وشوه او په باندینۍ سوداګرۍ کې افغاني پیداوارو د نړۍ مارکیټونو ته لاره پیدا کړه.

په عمراني برخه کې نوي ښارونه جوړ شول او د کابل ښار له پخوا څخه څو چنده پراخ شو، د ولایتونو ترمنځ لارې او سړکونه له سره جوړ شول او په لاره کې د مسافرو د هوساینې لپاره هوټلونه په کار ولويدل. د کابل او ولایتونو ترمنځ د تلګراف لاینونه وغزول شول او د اورګاډي د پټلۍ د غزولو لپاره یې له یوې فرانسوي کمپنۍ سره قرارداد وکړ. (۲۸۱-۲۸۲)

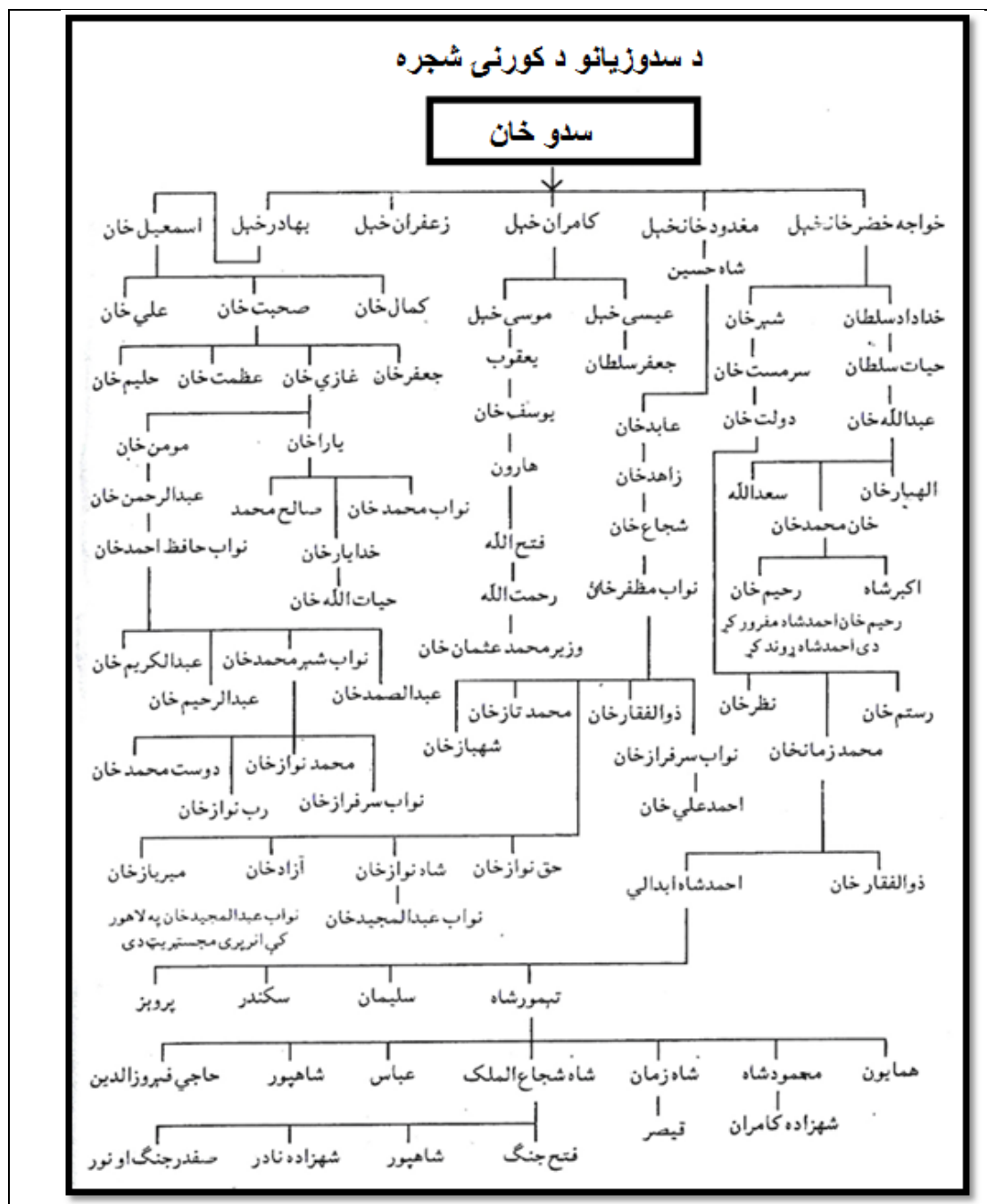
خو لکه د تیر په څېر بیا هم بهرنیو او داخلي دښمنانو دا پرمختګ غوښتونکی پاچا خپل کار ته پرېښود او له هیواد څخه وتلو ته اړ شو.

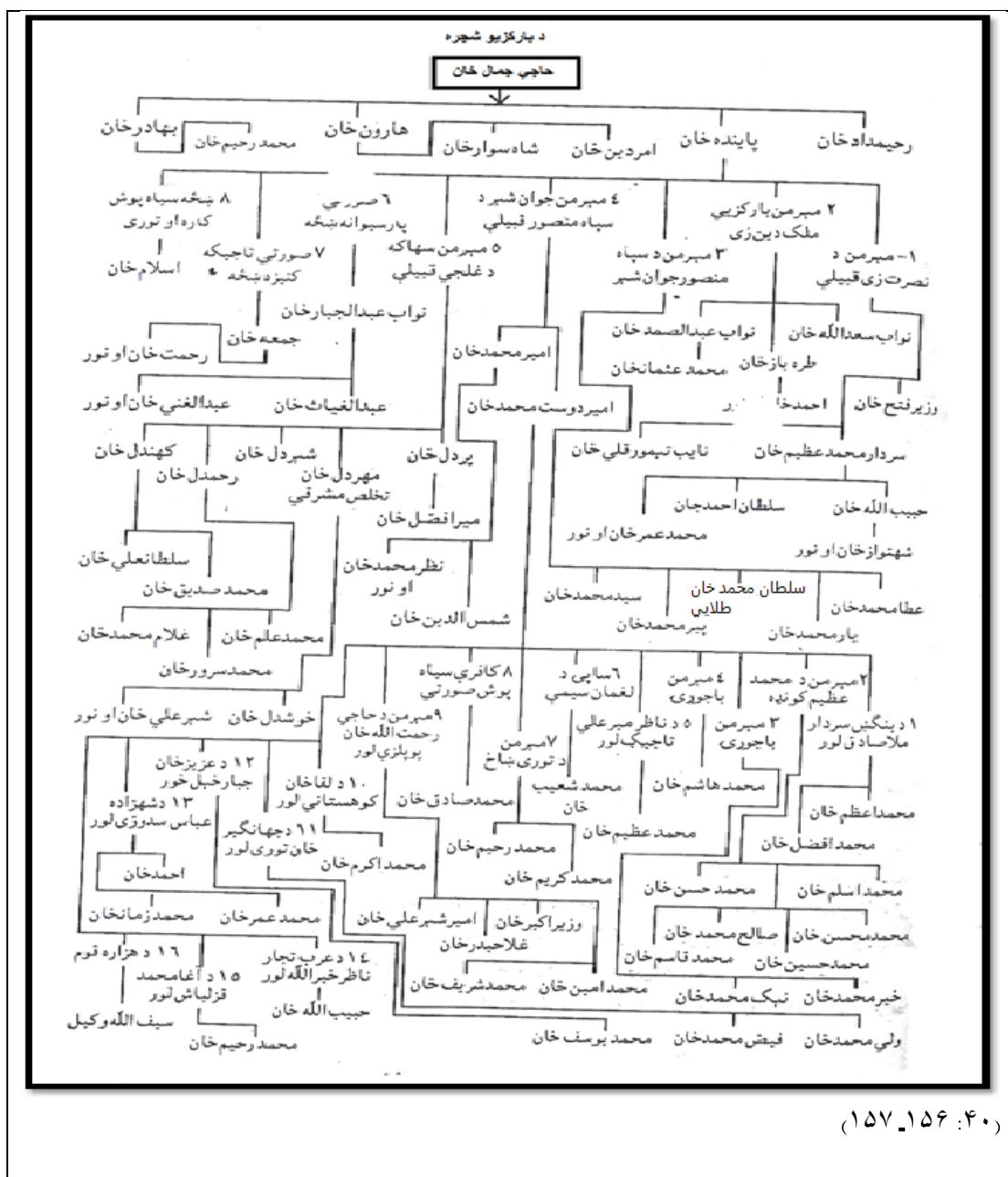
دوهمه نښلونه (ضمیمه)
د افغانستان د معاصر تاریخ واکمنان

ګڼه	واکمن	د واکمنۍ موده	ګڼه	واکمن	د واکمنۍ موده
۱	احمد شاه بابا	۱۷۴۷-۱۷۷۳ م	۱۵	امیر حبیب الله خان	۱۹۰۱-۱۹۱۹ م
۲	تیمور شاه	۱۷۷۳-۱۷۹۳ م	۱۶	غازي امان الله خان	۱۹۱۹-۱۹۲۹ م
۳	شاه زمان	۱۷۹۳-۱۸۰۰ م	۱۷	حبیب الله کلکاني	۱۹۲۹ م
۴	شاه محمود (۱)	۱۸۰۰-۱۸۰۳ م	۱۸	محمد نادر شاه	۱۹۲۹-۱۹۳۳ م
۵	شاه شجاع (۱)	۱۸۰۳-۱۸۰۹ م	۱۹	محمد ظاهر شاه	۱۹۳۳-۱۹۷۳ م
۶	شاه محمود (۲)	۱۸۰۹-۱۸۱۸ م	۲۰	سردار داؤد خان	۱۹۷۳-۱۹۷۸ م
۷	امیر دوست محمد (۱)	۱۸۳۴-۱۸۳۹ م	۲۱	نور محمد ترکی	۱۹۷۸-۱۹۷۹ م
۸	شاه شجاع (۲)	۱۸۳۹-۱۸۴۲ م	۲۲	حفیظ الله امین	۱۹۷۹ م
۹	امیر دوست محمد (۲)	۱۸۴۲-۱۸۶۳ م	۲۳	بیرک کارمل	۱۹۷۹-۱۹۸۶ م
۱۰	امیر شیرعلي خان (۱)	۱۸۶۳-۱۸۶۶ م	۲۴	ډاکټر نجیب الله	۱۹۸۶-۱۹۹۲ م
۱۱	امیر محمد افضل خان	۱۸۶۶-۱۷۶۷ م	۲۵	صبغت الله مجددي	۱۹۹۲ م
۱۲	امیر محمد اعظم خان	۱۷۶۷-۱۷۶۸ م	۲۶	برهان الدین رباني	۱۹۹۲-۱۹۹۶ م
۱۳	امیر شیرعلي خان (۲)	۱۷۶۸-۱۸۷۸ م	۲۷	ملا محمد عمر	۱۹۹۶-۲۰۰۱ م
۱۴	امیر محمد یعقوب خان	۱۸۷۸-۱۷۷۹ م	۲۸	حامد کرزی	۲۰۰۱-۲۰۱۴ م
	امیر عبدالرحمان خان	۱۸۸۰-۱۹۰۱ م		محمد اشرف غني	۲۰۱۴-؟

له هغه شمیر واکمنانو سره د ۱ او ۲ شمیرې لیکل شوي دي د لومړي او دوهم ځل د واکمنۍ مانا ورکوي.

دریمه نسلونه (ضمیمه)
د سدوزیو او بارکزیو تېرونو شجرې

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library